vakit ayıramadı. Kahire'de öldü ve Şeyh Uryân Camii Mezarlığı'na babasının yanına defnedildi.

3. Mustafa el-Arûsî (مصطفى العروسي) (ö. 1293/1876). Şemseddin el-Arûsî'nin oğludur. 1213 (1799) yılında Kahire'de doğdu. Tahsilini Ezher'de tamamladı. 1864'te Ezher şeyhliğine tayin edildi. Özellikle Şâfiî fıkhındaki dirayetiyle tanındı. Halk arasında yaygın olan bid'at ve hurafeleri kaldırmaya çalıştı. Yollarda Kur'ân-ı Kerîm okuyarak dilenmeyi yasakladı. Ezher Üniversitesi'ne çekidüzen vermek üzere öğretim elemanları ve öğrenciler için yeterlik imtihanı koymak istemesi üzerine şiddetli bir muhalefetle karşılaştı. 1870'te bu yüzden görevinden uzaklaştırıldı. Kahire'de öldü ve Şeyh Uryân Camii'ndeki aile mezarlığına defnedildi.

Eserleri. *Netâʾicü'l-efkâri'l-ḳudsiyye* (I-IV, Bulak 1290, Zekeriyyâ el-Ensârî'nin Kuşeyrî şerhinin hâşiyesi); *Keşfü'l-ġumme ve taḳyîdü meʿânî edʿiyeti seyyidi'l-ümme* (Hz. Peygamber'den rivayet edilen dualar); *Risâle fi'l-iktisâb; el-ʿUḳûdü'l-ferâʾid fî beyâni meʿâni'l-ʿaḳāʾid; el-Envârü'l-behiyye fî beyâni eḥaḳḳıyyeti'l-mez̠hebi'ş-Şâfiʿî; el-Ferâʾizü'l-müstaḥsene fîmâ yeteʿalleḳu bi'l-besmele ve'l-ḥamdele; el-Hidâye bi'l-velâye.*

BİBLİYOGRAFYA :

Cebertî, *ʿAcâʾibü'l-âs̱âr*, II, 162-16... *Muʿcem*, II, 1321-1322; *Îżâḥu'l-m*... 620; Halil Merdem Bek, *Aʿyânü'l-ḳa*... *ʿaşer*, Beyrut 1977, s. 247; *el-Ḳāmûs*... V, 354-355; İbrâhim Musabbih, "Ma... ḫi'l-Ezher", *el-ʿUrvetü'l-vüs̱ḳā*, sy. ... 1982, s. 62; sy. 35, s. 62; sy. 36, s. ... Mâhir Muhammed, *Mesâcidü Mıṣ*... *yâʾühe'ş-ṣâliḥûn*, Kahire 1983, V, ... *el-Ezherü'ş-şerîf fi ʿîdihi'l-elfi*, Kahire 1983, s. 243-244, 248; Abdülmuiz Hattâb, *Şüyûḫu'l-Ezher* (nşr. Vezâretü'l-İʿlâm), Kahire, ts., s. 19-20, 22-23, 26.

 İRFAN GÜNDÜZ

ARÛSİYYE

(bk. ARÛS RESMÎ).

ARÛSİYYE
(العروسية)

Şâzeliyye tarikatının Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed el-Arûs (ö. 868/1463-64) tarafından kurulan Kuzey Afrika kollarından biri.

Silsilesinde yer alan Fethullah el-Acemî vasıtasıyla Horasan'dan Kuzey Afrika'ya geldiği anlaşılan bu tarikat, dünyaya ve dünyevî değerlere önem vermeyen bir irşad anlayışına sahiptir. Ahmed el-Arûs, bu özelliği Şâzeliyye'nin esasları ile birleştirerek Arûsiyye'yi kurmuş, irşad tarzı ve tarikat usullerini *Tuḥfetü's-seyyid el-Mehdî el-Fassî* adlı bir risâlede toplamıştır. Şâzeliyye tarikatının Fas kollarından biri olan Zerrûkıyye'nin kurucusu Ahmed ez-Zerrûk (ö. 899/1493-94), Ahmed el-Arûs'un halifesidir.

Arûsiyye'nin silsile ve usulünü *el-Envârü's-seniyye fî esânîdi't-ṭarîḳati'l-ʿArûsiyye* adlı bir eserde anlatan Abdüsselâm el-Esmer el-Feytûrî'nin (ö. 981/1574) şeyhliği döneminde tarikat yaygınlık kazanmış, bu yüzden Feytûrî'ye "ikinci pîr" unvanı verilmiştir (bk. ABDÜSSELÂM el-ESMER). Ahmed el-Arûs'un şeyhi Ebü'l-Abbas Ahmed b. Ukbe el-Hadramî'nin Kādiriyye silsilesinde yer almasından dolayı Arûsiyye'nin Kādiriyye tarikatının kollarından biri olduğu da söylenir. Bölgedeki etkisi, mensuplarının çokluğu ve özellikle XIX. yüzyılda Türkler'e bağlılığı ile tanınan Arûsiyye, Abdüsselâm el-Esmer el-Feytûrî'ye nisbetle Tunus'ta Selâmiyye olarak bilinmektedir. Tarikat Mısır, Libya ve Tunus başta olmak üzere Kuzey Afrika'da bugün de faaliyetlerini sürdürmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Harîrîzâde, *Tibyân*, II, vr. 272ᵇ; Rinn, *Mara-*

ACÜZ
العجز

Bir beytin ikinci mısraındaki son cüz. Darb yahut kafiye ile eş anlamlıdır.

bk. ARÛZ
Arap edebiyatında doğmuş ve İslâmî edebiyatlara yayılmış bir nazım sistemi ve Arap nazım sisteminde ilk şatrın son tef'ilesi.

ARÛZ
(عروض)

Arap edebiyatında doğmuş ve İslâmî edebiyatlara yayılmış bir nazım sistemi ve Arap nazım sisteminde ilk şatrın son tefʿilesi.

I. ARAP EDEBİYATI'NDA ARÛZ
II. İRAN EDEBİYATI'NDA ARÛZ
III. TÜRK EDEBİYATI'NDA ARÛZ

Nazımda uzun veya kısa, kapalı veya açık hecelerin âhenkli dizilerine dayanan bir vezin sistemi olup Arap edebiyatında doğmuş, dil yapısına, edebî anʿaneye ve zevke göre değişikliklere uğrayarak, başta Fars ve Türk edebiyatları olmak üzere, İslâm medeniyeti çevresine giren diğer milletlerin kendi dillerindeki edebiyatlarına da geçmiştir. Arûz aynı zamanda, tarif edilen vezin sistemiyle nazmedilmiş Arapça manzumelerde beytin ilk yarısının son tefʿilesine de denir.

Arûz kelimesinin çeşitli **lugat mânaları** vardır. Edebî **ıstılah** olarak bunlardan hangisine dayandığı, gerek eski müellifler gerekse yeni araştırıcılar tarafından kesin bir izah şekline bağlanamamış, bu hususta öteden beri birbirinden çok farklı ihtimaller tekrar edilegelmiştir. Bu izah tarzlarını kısaca anmak, bazı hususların çözülmesine yardımcı olabileceği gibi bizi hiç değilse doğruya yaklaştırabilecektir. Arûzun pek çok lugat mânasından, ıstılah olarak taşıdığı mânalarının bağlı bulunduğu ileri sürülenlerin başlıcaları şunlardır: "Yön, cihet, taraf, yan, bölge; Mekke, Medine ve etrafı; daracık dağ yolu; bulut; serkeş deve; çadırın orta direği; ortaya çıkma veya çıkarma; kendisiyle bir şey karşılaştırılan, dolayısıyla ölçü ve örnek olan şey".

Arûz ilmini sistemli bir izah şekline kavuşturan, bu arada vezin ve kafiye ile, daha doğrusu bir bütün halinde nazımla ilgili ıstılahların çoğunu tesbit ve tarif eden el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî (ö. 175/791), bu sahada eskiden beri kullanılagelen ve bazıları zamanla açıklık kazanan, bazıları ise bulanık bir mâna taşıyan kelimelere muayyen karşılıklar tayin etmişti. **Kaside, beyit, kafiye, recez, remel** vb. böyle kelimelerden biri de arûzdur. Bu kelimeyi el-Halîl belli iki şeye bağlamıştır. Bunlardan biri, bir beytin ilk yarısının (şatr) son cüzü (tefʿilesi), ikincisi vezin hatta nazım bilgisi. Şu halde lugat mânalarının hangisinden geldiği araştırılırken, arûzun el-Halîl'den önce neyi ifade ettiği ve onun bu kelimeyi anılan iki şey için ıstılah olarak neden seçtiği hususları birbirine karıştırılmadan ele alınmalıdır.

Arûzun, ilimlerin veya edebî bilgilerin bir tarafı, bir bölümü olduğu, güç bir meselede bizi hedefe götüren bir yola, sağladığı fayda ile bereket sembolü olan buluta benzediği, şiirin vezninin doğru veya bozuk oluşunun bu ilim sayesinde ortaya çıktığından bu bilginin arûz adını aldığına dair ihtimallerle, el-Halîl'in Mekke'de kendisine yeni bir ilmin ihsan edilmesi için yaptığı dua üzerine ilâhî bir ilhamla arûz ilmini kurduğu ve onu Mekke'nin isimlerinden biri

olan bu kelimeyle adlandırdığına dair yaygın bir rivayetin isimlendirmeyle ilgili son kısmının yakıştırmadan ibaret olduğu söylenebilir. Çünkü bizzat el-Halîl *Kitâbü'l-ʿAyn*'ında (I, 321) kelimenin mânalarını sayarken bu ihtimalleri düşündürecek bir şey söylememiş, sadece arûzun **ma'rûz** yani "kendisiyle bir şey karşılaştırılan" mânasına geldiğine işaretle, "çünkü şiir onunla karşılaştırılır" demiştir. Arûz ilminin öteden beri şiirin doğru veya bozuk olanını ayırmayı sağlayan bir ölçü, bir terazi (mîzan) şeklinde tarif edilmesi de aynı düşünce ile ilgilidir.

Çeşitli vezinlerin âhenklerinin mûsikiye bağlı olarak bir kulak ve dil terbiyesiyle ayrılabildiği uzun bir devrede, nazım tekniğinin açıklık kazanan esasları arasında, nazmın bir bütün teşkil eden en küçük parçasının beyit oluşu ve ancak kasidelerin ilk beytinin **mısra** diye iki parçaya (şatr) ayrılışı da vardı. Sanatkâr eserinin veznini ve kafiyesini daha ilk mısraında tayin eder, buna benzeri bir parça daha ekleyerek ilk beytini kurardı. Daha sonraki beyitlerde kelimelerin birinci şatr sonunda bitmesi, âhenk bakımından beğenilen bir husustu, ancak bu zaruri değildi. Bugün nazımla ilgili olarak arûzun tesbit edilebilen en eski mânası "beytin yarısının tamamını" (el-Kuzâî, *el-Ḥitâmü'l-mefḍûḍ*, İÜ Ktp., AY, nr. 4017, vr. 60ᵃ), hatta "beytin ilk yarısını" (*Tehẕîbü'l-luġa*, I, 465, str. 16-18; *Lisânü'l-ʿArab*, IX, 46, str. 18-19) ifade için kullanılışıdır ve büyük bir ihtimalle daha eski bir geçmişte bu bir manzumenin başlangıç beytinin ilk yarısıydı. Aşağıda görüleceği üzere, beytin ilk yarısının sonundaki değişmeler birbirine yakın vezin gruplarının (bugünkü ifade ile bahirler içindeki arûzların) doğmasını sağlar. Bu sebeple ikinci bir merhalede **ten'îm** gibi iptidai usullerin de yardımıyla bunun farkına varılmıştır. Böylece sınırı kesin olarak çizilmemekle birlikte "beytin ilk yarısının sonlarına" arûz denmiş ve nihayet el-Halîl, belli âhenk ünitelerini ortaya koyduktan sonra kelimeyi "ilk şatrın son tef'ilesi" şeklinde tarif etmiştir. Buna göre asıl güçlük, Araplar'ın uzak bir geçmişte beytin ilk yarısına neden arûz demiş olduklarıdır.

Kelimenin izahına dair rivayetlerin veya eski ve yeni tahminlerin bir kısmı bu safhayı, yani el-Halîl'den önce nazımla ilgili kullanılışının sebebini çözmeye yardımcı olabilir. Bazı yeni araştırmalarda (Weil, "Arûz", *İA*, I, 625) George Jacob'un, Hüzelîler (Hüzeliyyûn) *Dîvân*'ındaki bir parçada şiirin serkeş ve inatçı bir deveye (arûz) benzetildiğine işaret ederek bir başka izah tarzı ortaya koyduğundan bahsedilmektedir. Lugatların birçoğunda ve bu mevzudaki eserlerin bir kısmında, öğrenilmesi ve tatbikindeki güçlüğünden dolayı, vezin bilgisinin zapt ve idaresi güç, binilmesi zor deveye benzetilerek bu kelimeyle adlandırılmış olabileceğinden de bahsedilmiştir (Şems-i Fahrî, *Miʿyâr-ı Nuṣretî*, İÜ Ktp., AY, nr. 645, vr. 20ᵃ). George Jacob bize bu benzetmeyi ihtiva eden bir beyit göstermiştir. Fakat eski şairlerin, nazmın güçlüğünü müşahhas teşbihlerle ifade eden, bu arada onu vahşi hayvanlara benzeten sözleri pek çoktur (meselâ, I/VII. asır şairlerinden Süveyd b. Kürâ'ın böyle bir temsili ihtiva eden beyitleri için bk. İbn Kuteybe, *eş-Şiʿr ve'ş-şuʿarâʾ*, Kahire 1369, s. 616-617; Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Eġānî*, Bulak 1285, XI, 129=Kahire 1369, XII, 344, str. 2-3). Bunların arasında mezkûr beyitteki arûzun cinaslı bir söyleyişe olduğu kadar tesadüfe bağlı bulunuşu da aynı derecede muhtemeldir.

Arûzun lugat ve ıstılah mânaları arasında görülen yakınlıkların en akla yatkınlarından biri çadır (beytü'ş-şa'r) ile ilgili olanıdır. Beytü'ş-şa'rın (kıl çadır) kuruluşunda ve ayakta durmasında "arûz"unun (orta direğinin) ehemmiyeti, **beytü'ş-şi'rin** (şiir beyti) yapısında da nazımdaki arûzun ehemmiyetinin aynıdır. Esasında mâkul olan bu izahı tekrarlayanlarda daima görüldüğü gibi, burada arûzu beytin ilk şatrının son tef'ilesi diye anlamak doğru değildir. Çünkü kelimede bu yönde bir mâna gelişmesinin doğduğu sıralarda henüz beytin yapısı tef'ilelere bölünmüş olarak düşünülmüyor, arûz beytin ilk yarısını ifade ediyordu. Bununla beraber yukarıda belirtilmeye çalışıldığı gibi bilhassa birinci beytinin ilk mısraı, bir manzumenin bütününün kuruluşunda, onun şekilce hüviyetini tayin eden en mühim parçasıydı. Beytin âhenk unsurlarını tahlil ederken tef'ileleri meydana getiren küçük ünitelerin çeşitlerine **veted** (veya vetid: kazık), sebeb (ip) gibi adlar vermekle el-Halîl'in, bu temsilî benzetişi daha başka ortak taraflarla geliştirmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

Görebildiğimiz kadarıyla eski ve yeni müellifler arasında meseleyi filolojik ölçülere ve mevzuun tarihî gelişmesine en uygun şekilde ele alan, mevcut izahları tahlil ve tenkit eden el-Kuzâî de (ö. 707/1307) ıstılahın kelimedeki çadırla alâkalı mânadan gelmiş olabileceğini söyler. Bununla birlikte ona göre arûzun bütün lugat mânaları, nahiye (bir şeyin bir yanı, bir tarafı) ve cihet fikrini ifade etmekte birleşir; beytin bir tarafı olmakla şatr da aynı mânaya gelmektedir. Hatta dil bilgisine de Araplar bu kelimeyle eş mânalı olarak nahiv demişlerdir (*el-Ḥitâmü'l-mefḍûḍ*, vr. 60ᵃ).

Kısaca arûz, önceleri bir kasidenin başlangıç beytinin ilk mısraını ifade ediyordu. Sonra herhangi bir beytin ilk yarısına arûz denildi. Zamanla vezin değişmelerinin şatrların sonlarında vâki olduğu anlaşıldı ve **ten'îm** ile bir dereceye kadar farkedilen hududu nihayet el-Halîl tarafından kati olarak çizildi. Böylece II. (VIII.) yüzyılın ortalarından sonra el-Halîl tarafından bu ıstılahın mânası, "bir beytin ilk yarısının son tef'ilesi" ve "vezin bilgisi" olarak tayin ve tesbit edildi. Kısaca, arûzun çeşitli lugat karşılıkları vardır. İlk ıstılah mânasını mecaz yoluyla bunların hemen hepsinin dayandığı "taraf" ve "yön" fikrinden veya çadırla ilgili olanından kazanmıştır. Nitekim el-Halîl, nazmın yapısında âhenkli dizileri teşkil eden küçük ses ünitelerine ıstılah ararken arûzun çadırla ilgili mânasını ve beytü'ş-şa'r, beytü'ş-şi'r temsilini göz önünde bulundurmuştur. Böylece önce ilk mısraa, sonra bu parçanın sonlarına ve nihayet son tef'ilesine arûz denmiş, birbirine çok yakın ve akraba olanlarına kadar değişik vezinleri ayırmayı sağlayan arûz, yine mecaz yoluyla vezin bilgisini ifade edecek bir genişlik kazanırken el-Halîl bu kullanılışında, kelimenin kökündeki "karşılaştırma" (muâraza, mukabele, tatbik) fikrini ön planda tutmuştur.

I. ARAP EDEBİYATINDA ARÛZ

Eski devirde, başka kavimlerde olduğu gibi Araplar'da da şiirle mûsiki arasında sıkı bir bağ vardı. İrticâlen söylenen, yüksek sanat eseri sayılmadıkları için unutulmaya terkedilmiş, bu sebeple çok eski örneklerine sahip olamadığımız deveci ezgilerinde (ḥudâ'), ninnilerde, ağıtlarda şiir ve mûsiki, âni bir ilhamın iki kanadı olmuşlardır. Eski şairlerin şiir söylemelerini ifade için **inşad** kelimesinin kullanılması da şiirin yüksek sesle ilgisi olduğunu gösterir. Nitekim sonraları sadece şiir söylemeye, okumaya delâlet eden bu fiilin kökünde, diğer mânalarının yanında, eski ve aslî mâna-

sı olduğu intibaını veren "sesi yükseltmek", hatta "şarkı söylemek" de vardır. Mevcut rivayetlere göre şiir hususi bir tarzda, yeknesak, fakat -her halde vezni belirten- bir âhenkle okunurdu. Hatta sesi güzel olmayan şairler şiirlerini, yanlarında gezdirdikleri râvilerine inşad ettirirlerdi.

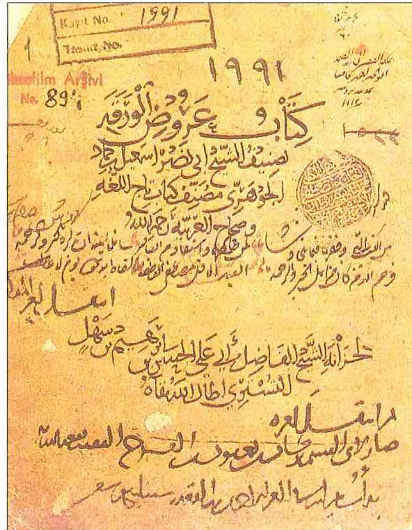
Nazmın vezin meselesini bir esasa bağlamayı düşündüğü sıralarda karşılaştığı bir hadise, el-Halîl'e, muhtemelen mûsiki ile alâkalı olarak doğmuş pratik bir usulden bu hususta faydalanabileceğini göstermişti. Fazla yayılmamış ve üzerinde lâyıkıyla durulmamış bir rivayetten öğrendiğimize göre el-Halîl, hac seferlerinden birinde Medine'de, bir evin kapısının önünde bir gence bazı şeyler öğreten ve bu arada ona, "Neam lâ neam lâ lâ neam lâ neam neam - neam lâ neam lâ lâ neam lâ neam lâ lâ" dedirten bir yaşlı görmüş, mahiyetini sorduğu zaman, öğrettiği şeyin -içinde geçen "neam" kelimesinden dolayı- **ten'îm** (neam demek, neamlamak) denilen bir bilgi olduğu cevabını almıştır (*el-Ḥitâmü'l-mefḍûḍ*, vr. 25a). el-Halîl'in hac farîzasını yerine getirdikten sonra iyice öğrendiğini söylediği ten'îm usulünden, bu fıkra ile muhafaza edilebilen örnekte görüldüğü gibi **neam** (evet) ve **lâ** (hayır) kelimelerinin kısa ritim üniteleri olarak dizilişinden istifade edilmiştir. el-Halîl bunu **tavîl** bahrinin ilk ana vezni olarak "feûlün mefâîlün feûlün mefâîlün - feûlün mefâîlün feûlün mefâîlün" şeklinde ifade edecektir. Herhalde ten'îmde, "neam" esas olmak üzere "lâ"dan başka, yine kısa, yapıları değişik birtakım kelimeler de vardı ve muhtelif vezinlerin ritimleri bunlardan kurulmuş bir nevi tekerlemelerle ifade ediliyordu. Yine aynı veznin İmruülkays'a isnad olunmuş bir şiirde görülen "E-lâ lâ e-lâ illâ li-âlâi lâbisin - ve lâ lâ e-lâ illâ li-âlâi menrehal" veya "ve an an ve an ve an sümme an an ve an ve an ...", hatta aynı dizi ile fakat "an" yerine "fî" ve "sel" gibi muhtelif kelimelerden terkip edilmiş şekilleri de (*el-ʿİḳdü'ş-şemîn*, nşr. Ahlwardt, London 1869-1870, s. 200, 201, 203; Beyrut 1886, s. 116, 117, 119) mûsikiden faydalanan bu sade usulün hâtıraları olmalıdır.

Araplar'ın tatbikî vezin bilgisine ten'îm dedikleri bu devrede eski şairlerin vezin bilgisi, sistemli ve yazılı bir kaynağa bağlanmadığına göre, inşaddaki hususi ve basit makamların şiirin okunuşunda olduğu kadar nazmedilişinde de amelî bir hizmeti vardı.

Öteden beri şairler uzak bir geçmişte zamanla gelişmiş nazım kaidelerini tatbikî olarak öğreniyorlardı. Bu sanatın, meselelerini ana prensiplere bağlayan sistemli bir kaynağı yoktu. Bununla birlikte sanatkârların kullanageldikleri bazı hususi tabirleri vardı. İslâmî devrin bilginleri nazmın kaide ve ıstılahlarını tesbit ederken bu iptidai malzemeden faydalandılar.

Arap edebiyatında ve daha sonra yukarıda anılan edebiyatlarda arûz, bazan bağlı olarak kendisini takip eden, bazan da onun çerçevesi içinde ele alınan kafiye bilgisiyle, **nazım sistemi**nin esası olmuştur. Bu iki sahanın yazılı bir esasa bağlanması ihtiyacı II. (VIII.) yüzyılda duyulmuştur. Öteden beri görüldüğü gibi, buna ilk teşebbüs edenin el-Halîl olduğu kanaati ihtiyatla karşılanmalıdır. Meselâ onunla aynı nesilden olan, hatta daha önce ölen el-Mufaddal ed-Dabbî'nin de (ö. 170/786) arûzla ilgili çalışmaları vardı. Eserleri arasında geçen *Kitâbü'l-ʿArûż*'u (İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, nşr. G. Flügel, s. 690; Yâkūt, *Muʿcemü'l-üdebâʾ*, Kahire 1936, XIX, 167; el-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, nşr. Ebü'l-Fazl İbrâhim, Kahire 1950-1973, III, 302; İsmâil Paşa, *Îżâḥu'l-meknûn*) ile daha sonraki bir müellifin çalışmalarına dair kayıtlardan öğrendiğimiz, yine bu sahayla ilgili bir eserinin (el-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, II, 113; *Keşfü'z-ẓunûn*, s. 893) ayrı telifler olması, bunlardan ilkini el-Halîl'in usulünü vazettiği

Cevherî'nin *Kitâbü ʿArûżi'l-varaḳa* adlı eserinin unvan sayfası (Âtıf Efendi Ktp., nr. 1991)

eserinden önce, ikincisini ise onun eserinin tenkidi mahiyetinde ve pek tabii olarak ondan sonra yazmış bulunması kuvvetle muhtemeldir. Her iki müellifin ilk eserlerinden önce yazılmış, beyitlerin hece yapılarını tef'ilelerle açıklamayan ve sadece ayrı âhenklerdeki (daha sonraki tabiriyle vezinlerdeki) beyitleri sıralayan, hatta bunları "tavîl arûzu, recez arûzu" vb. diye birbirinden ayıran tasvirî mahiyette bazı denemelerin yapıldığı, el-Mufaddal'ın ilk eserinin de aynı tarzda bir eser olduğu kanaatindeyiz.

Yine üzerinde durulmamış bir husus, el-Halîl'in arûza dair birden fazla (en az iki ve muhtemelen üç) eser yazmış olmasıdır. Zira eski kaynaklarda onun *Kitâbü'l-ʿArûż, Kitâbü'l-Miṡâl mine'l-ʿarûż, Kitâbü'l-Ferş fi'l-ʿarûż* gibi isimlerle anılan eserlerinden bahsedilir. Hatta ez-Zübeydî'nin bir kaydına (*Ṭabaḳātü'n-naḥviyyîn ve'l-luġaviyyîn*, Kahire 1373, s. 46) göre Endülüslü âlim ve şair Abbas b. Firnâs (ö. 274/887) bunlardan son iki eseri görmüştü. Ancak onun bu mevzudaki eserlerinden biri hem kendi çalışmalarının, hem de müteakip çalışmaların esasını teşkil etmiş, -hangisi daha eski olursa olsun- gerek el-Mufaddal'ın eserini gerekse el-Halîl'in ilk yazdıklarını unutturmuştur. Çünkü umumiyetle *Kitâbü'l-ʿArûż* diye anılan bu mühim eserinde el-Halîl, Arap nazmının ritim bakımından iç yapısını ilk defa tahlil etmiş, şairlerin yüzyıllardır inşadın ifade etmek istediği basit ve hususi makamlarla öğrendikleri, kullanıp geliştirdikleri vezinleri aralarındaki çeşitli münasebetlere göre tasnif ederek açık ve belirli ölçülerle izah imkânını bulmuştu. Onun bazı gramer meselelerinin kolaylıkla açıklanmasını sağlayan çareler buluşu, yazının ve imlânın izahına dair çalışmaları arûzu ele alışındaki bazı hususlarla birleşirse de bu mevzu ile en yakın çalışması herhalde mûsiki sahasındaydı. Nitekim mûsikiye dair *Kitâbü'l-İḳāʿ* ve *Kitâbü'n-Neġam* adlı iki eser yazdığı bilinmektedir (İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 43). Günümüze kadar gelmemiş olmakla beraber bunların mûsikiye dair ilk ilmî eserler olduğu kabul edilir (Farmer, *Târîḫu'l-mûsîḳa'l-ʿArabiyye*, trc. H. Nassâr — A. el-Ehvânî, Kahire 1956, s. 21 vd., 126 vd.). Nitekim zamanının en büyük mûsikişinası meşhur İshak el-Mevsılî (ö. 235/850), aynı mevzudaki bir eseri dolayısıyla bu sahada ilk yolu el-Halîl'in açtığını söylemişti (ez-Zübeydî, *Ṭabaḳātü'n-naḥviyyîn ve'l-luġaviyyîn*, s. 46).

el-Halîl, arûzu geniş mânasıyla "nazım bilgisi" olarak almış, ona bağlı olarak kafiye bahsini de aynı eserde incelemişti. Sonraki âlimlerce bunlar çok defa birbirine bağlı, fakat ayrı mevzular olarak geliştirildi. Onu hemen takip edenlerden Kutrub (ö. 206/821-22) kafiyeyi, el-Ahfeş (ö. 207/822) hem arûzu hem kafiyeyi ayrı eserlerde ele aldılar. el-Ahfeş her iki mevzuda da yeni ıstılahlar ileri sürdü. Arûza mütedârik bahrini onun ilâve ettiğine dair rivayet çok zayıftır. Şimdilik bir nüshasının mevcut olduğu söylenen (*Fihristü maḫṭûṭâti'l-mescidi'l-Aḥmedî bi-Ṭanṭâ*, İskenderiye 1964, s. 111) *Kitâbü'l-ʿArûż*'u ve basılmış olan *Kitâbü'l-Ḳavâfî*'si bu sahalarda kaleme alınmış ve mevcut olan eserlerin en eskileridir. Böylece bilhassa dil ve edebiyat âlimlerine yeni bir alâka sahası doğdu. Büzürc b. Muhammed el-Arûzî el-Kûfî, Sâbit b. Ebî Sâbit el-Kûfî, Ebû Ömer el-Cermî (ö. 225/840), el-Mâzinî (ö. 249/863), el-Müberred (ö. 285/898) ve el-Mekfûf el-Kayrevânî (ö. 308/920) gibi âlimlerin de böyle çalışmaları vardı. Daha sonraları bu mevzularda yüzlerce eser yazılmıştır. G. Weil, mevcut ilk eseri İbn Keysân'ın (ö. 320/932) *Telḳībü'l-ḳavâfî*'si ile başlatarak daha sonraki yüzyıllarda yazılmış eserlerin başlıcalarının kısa bir listesini vermiştir ("ʿArūḍ", *EI²* [İng.], I, 668). Bu listeye el-Ahfeş'in yukarıda anılan kitaplarından başka IV. (X.) yüzyılda kaleme alınmış ve halen mevcut şu eserler ilâve edilmelidir: ez-Zeccâc (ö. 311/923), *Kitâbü'l-ʿArûż* (bk. bibl.); İbnü's-Serrâc (ö. 316/929), *Kitâbü'l-ʿarûż* (*Liste de manuscripts arabe precieux, exposes a la Bibliothèque de l'Université Quarauyine a Fes.....*, Rabat 1960, s. 42, nr. 181/10) ve el-Cevherî (ö. 400/1009'a doğru), *Kitâbü ʿArûżi'l-varaḳa* ve *Kitâbü'l-Ḳavâfî* (bk. bibl.).

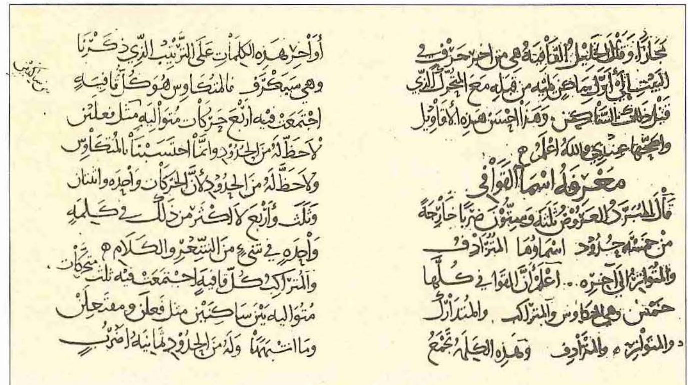
Müstakil eserlerden başka edeb kitaplarında ve ansiklopedik eserlerde de arûz ve kafiyeye hususi bölümler ayıranlar vardır. Bunlar arasında İbn Abdirabbih'in (ö. 328/940) *el-ʿİḳdü'l-ferîd*'indeki bölüm (V, 424-495) bilhassa anılmalıdır. Çünkü müellif, teferruata dair bazı şahsî mülâhazaları bir tarafa bırakılırsa, el-Halîl'in eserine tamamıyla sadık kalmış, on altıncı bahir olan mütedârik'i almamış, hatta muhtelif vezinler için el-Halîl'in misal olarak verdiği beyitleri de muhafaza etmiştir.

Yukarıda da geçtiği gibi Arap şiirinin vezni, Arapça'da uzunluk değerleri belli ve sabit hecelerin âhenkli dizilerine dayanmaktadır. Halbuki el-Halîl'in zamanında henüz hece ve vurgu (accent) mefhumları yoktu. O, duyarak ayrılabilen farklı vezinleri beyitlerin yazılmış şekillerinden hareketle izaha çalıştı. Arap yazısında, bilindiği gibi, yalnız sessizleri gösteren harfler vardır. Kısa sesliler hareke denen, yazıda gösterilmeyebilen ve son şekillerini yine el-Halîl'e borçlu olduğumuz işaretlerin harflere ilâvesiyle gösterilir: وَ = v (e), لِ = l(i) gibi. Şu halde kelimeler böyle müteharrik (harekeli) ve sâkin -yani بَلْ = b(e)- l'deki son harf gibi kapalı hece sonunda bulunan sessizlerle yazılmaktadır. Uzun sesliler ise evvellerinde ses bakımından kendilerine en yakın harekeler bulunan sâkin hemze, vav ve yâ sessizlerinden meydana gelir (meselâ أا veya آ = a' : â; وُ = uv: û; يِ = iy: î). Buna göre bütün kelimeleri müteharrik ve sâkin sessizlerle izah etmek mümkündür. Bununla beraber Arap yazısının an'anevî imlâsından gelen birtakım güçlükler vardır. Bazı hallerde yazıdaki bir harfin karşılığı telaffuzda bulunmayabilir veya değişir (meselâ yazıda "fî el-şiʿri", telaffuzda "fi'ş-şiʿri"; yazıda "bi-ismi", telaffuzda "bi'smi" vb.). Bundan başka hususi imlâsı olan kelimeler vardır. el-Halîl yazılı şekilden hareketle vezni göstermeye yönelen sisteminde bu mahzurları ortadan kaldırmak için, an'anevî imlâda yazılmayan harfleri gösteren, telaffuz edilmeyenleri atan, değişenleri söylenişlerini karşılayacak harflerle yazan, hatta kelime sonundaki tenvinleri harfle gösteren, arûza mahsus sunî bir imlâdan faydalanmıştır ("hattu'l-arûz" denen bu hususi imlâ için bk. Taşköprizâde, *Miftâḥu's-saʿâde*, Kahire 1968, I, 93-94).

Yine onun sisteminde bahsedilen müteharrik ve sâkin harfler **sebeb** ("ip", çoğulu esbâb), **vetid** (veya vetd, veted "kazık", çoğulu evtâd) diye isimlendirilen harf, dolayısıyla ses gruplarını meydana getirirler. Bunların da çeşitleri vardır. İlki müteharrik, ikincisi sâkin iki sessiz harfle "hafif sebeb" (es-sebebü'l-hafîf, meselâ he-l, mi-n), iki müteharrik sessiz harfle "ağır sebeb" (es-sebebü's-sakîl, meselâ hi-ye, li-me) elde edilir. İlk ikisi müteharrik, sonuncusu sâkin olan üç sessiz harf "birleşmiş vetid"i (el-vetidü'l-mecmûʿ, meselâ fe-ka-d), araları bir sâkinle ayrılmış iki müteharrik "ayrılmış vetid"i (el-vetidü'l-mefrûk, meselâ ka-b-le) meydana getirir. Dört ve beş harfin birleşmesinden hâsıl olan küçük (suğrâ) ve büyük (kübrâ) fâsılalar daha büyük harf gruplaşmalarını ifade ederse de bunları da sebeb ve vetidlere ayırmak mümkündür. Bütün bu üniteler heceler halinde düşünülerek şu şekilde gösterilebilir: hafif sebeb: —, ağır sebeb: ⏑⏑, birleşmiş vetid: ⏑ —, ayrılmış vetid: — ⏑ küçük fâsıla: ⏑⏑—; büyük fâsıla: ⏑ —.

Görüldüğü gibi fâsılaları da sebeb ve vetidlere ayırmak mümkündür. Bunlar bazı tef'ilelerin yapısını üçer dörder hecelik harf gruplarıyla tarife, dolayısıyla daha kısa yoldan ifadeye yarar. Böylece sebeb ve vetidlerden tef'ileler, tef'ilelerden beyit meydana gelir. Bir beytin yarısına **şatr** denir. Yukarıda da temas edildiği gibi yalnız bir kasidenin ilk beytinde şatrlar, **mısrâ** (kapı kanadı) denen müstakil iki parça halindedir. Diğer beyitlerde ilk şatr kelime ortasında bitebilir.

Gerek şatrlara gerekse onları teşkil eden tef'ilelere hususi isimler verilmiştir. Bunların, vezinleri tahlil ve ifade bakımından hiç değilse bazılarını anmak gerekir. Beytin ilk şatrına **sadr** (bir şeyin önü, yüzü), ikinci yarısına **acüz** (arka, geri) denir. Sadrın son tef'ilesi beytin en mühim unsuru olup arûz adını taşır. Acüzün, dolayısıyla beytin son tef'ilesi, ehemmiyet bakımından onu takip edip **darb** (cins, nevi) diye adlandırılmıştır. Bunların dışında kalanlardan beytin ilk tef'ilesi-

Cevherî'nin *Kitâbü'l-Ḳavâfî* adlı eserinden iki sayfa (Âtıf Efendi Ktp., nr. 1991, vr. 96ᵇ-97ᵃ)

ne **ibtidâ** (başlangıç) ve diğerlerine de **haşv** (bir şeyin içine doldurulan nesne) denilmiştir.

Ana vezinleri teşkil eden sekiz tef'ile vardır. Asıl ("kök", çoğulu usûl) sayılan bu tef'ileler şunlardır: feûlün (⏑ — —), fâilün (— ⏑ —), fâilâtün (— ⏑ — —), mefâîlün (⏑ — — —), müstef'ilün (— — ⏑ —), mef'ûlâtü (— — — ⏑), müfâaletün (⏑ — ⏑ ⏑ —), mütefâilün (⏑ ⏑ — ⏑ —).

Bunlardan meydana gelen on beş ideal vezin, yazılışlarındaki müteharrik ve sâkin harflerin sayılarına ve sıralarına göre beş **dâirede** (çoğulu devâir) toplanmıştır. Sonradan sisteme ilâve edilen **mütedârikle** birlikte beş dâirede toplanan şu on altı ideal şekil birer şatrlık ölçüler olup el-Halîl'in, hatta onu takip edenlerin uzun zaman **nev'** (çoğulu envâ') dedikleri, daha sonraları **bahr** (çoğulu buhûr) ıstılahıyla anılan vezin gruplarının her birinden iştikak ettiği düşünülen şekillerin hareket noktası kabul edilmiştir.

I. Dâire

1. Tavîl: ⏑ — —/ ⏑ — — —/ ⏑ — —/ ⏑ — — —//
2. Medîd: — — ⏑ —/— ⏑ —/— — ⏑ —/— ⏑ —//
3. Basît: — ⏑ — —/— ⏑ —/— ⏑ — —/— ⏑ —//

II. Dâire

4. Vâfir: ⏑ — ⏑ ⏑ —/ ⏑ — ⏑ ⏑ —/ ⏑ — ⏑ ⏑ —//
5. Kâmil: ⏑ ⏑ — ⏑ —/ ⏑ ⏑ — ⏑ —/ ⏑ ⏑ — ⏑ —//

III. Dâire

6. Hezec: ⏑ — — —/ ⏑ — — —/ ⏑ — — —//
7. Recez: — — ⏑ —/— — ⏑ —/— — ⏑ —//
8. Remel: — ⏑ — —/— ⏑ — —/— ⏑ — —//

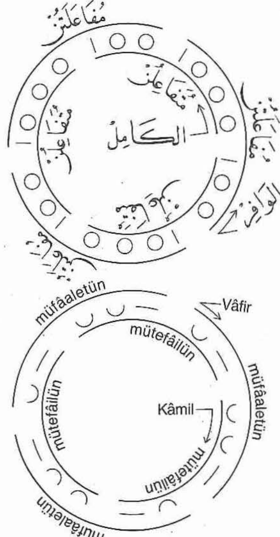
IV. Dâire

9. Serî': — — ⏑ —/— — ⏑ —/— — — ⏑ //
10. Münserih: — — ⏑ —/— — — ⏑ /— — ⏑ —//
11. Hafîf: — ⏑ — —/— — ⏑ —/— ⏑ — —//
12. Muzâri': ⏑ — — —/— ⏑ — —/ ⏑ — — —//
13. Muktedab: — — — ⏑ /— — ⏑ —/— — ⏑ —//
14. Müctes: — — ⏑ —/— ⏑ — —/— ⏑ — —//

V. Dâire

15. Mütekârib: ⏑ — —/ ⏑ — —/ ⏑ — —/ ⏑ — —//
16. Mütedârik: — ⏑ —/— ⏑ —/— ⏑ —/— ⏑ —//

el-Halîl bu dâirelerin her birinde, müteharrik ve sâkin harflerinin sayısı ve dizisi bakımından birbirine bağlı vezinleri toplamıştır. Bunun neticesi olarak bir dâiredeki vezinler uzun ve kısa değerli hecelerin sayısı ve sırası bakımından da uygunluk taşır. Meselâ ikinci dâirenin, biri hususi işaretleriyle harekeli ve sâkin harflere, diğeri uzun ve kısa değerli hecelere göre çizilmiş şu iki şeklinde bu hususu açıkça görmek mümkündür:

Dâirelerdeki ideal şekilleri teşkil eden sekiz aslî tef'ile, yerleri ve şekilleri tarif edilmiş, **zihâfât** (tekili zihâf) denen ve arûzdan ve darbdan başka tef'ilelerde görülen değişmeler ile, **ilel** (tekili illet) denen, arûz ve darbda görülen daha ehemmiyetli birtakım değişmelere uğrar. Böylece her ana veznin normal tef'ilelerinden hareket edilerek bunlara zihâfât ve ilel kaideleri tatbik edilirse, şairlerin kullanmış oldukları bütün vezinler elde edilebilir. Dâirelerdeki sekiz tef'ile (usûl: asıllar, kökler), görüldüğü gibi Arapça'nın sarf kaidelerine göre **fa-a-le** üçlü kökünden türetilmiş sigalardır; bahsedilen değişmelerle bunlardan elde edilen kırk bir tef'ile de (fürû': fer'ler, dallar) yine aynı kökten türetilmiş kelimelerdir.

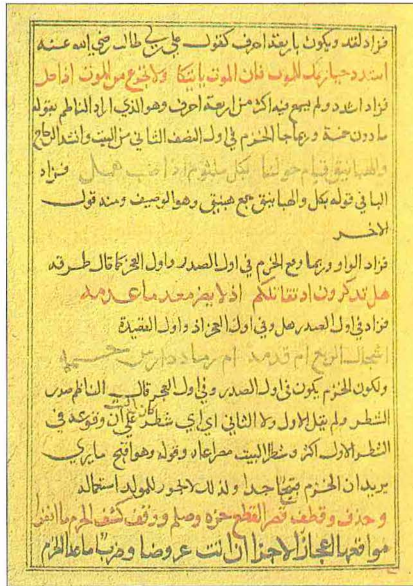
Dâirelerdeki ideal şatrların bir beyitte iki defa tekrar edildiği farzolunur. Ancak bu tam ve mütenâzır şekil sadece **kâmil, hafîf** ve **mütekārib** ile sisteme sonradan eklenmiş olan **mütedârik** bahirlerinde mevcuttur. Beyit yapısında bu örnek vezinlerden en büyük ve en kolay hissedilir ayrılış, tef'ile sayısının azalmasıdır. İdeal şekle nisbetle her iki şatrından birer tef'ilesini kaybeden beyte **meczû'** (bir parçası alınmış), cüz sayısının yarısını, yani bir şatrını kaybeden beyte **meştûr** (ortadan bölünüp yarısı alınmış) ve nihayet yarısından çoğunu kaybedene **menhûk** (güçsüz düşürülmüş) denilmiştir.

Yukarıda bahsedildiği gibi, birinci ve ikinci şatrların son tef'ilelerindeki değişmeler beytin âhengine büyük ölçüde tesir etmektedir. Bazı bahirlerin birkaç arûzu vardır. Yani bahsedilen ideal şatrlarla kurulmuş beytin ilk yarısının sonundaki değişmelerle farklı vezinleri görülür. el-Halîl, eski şairlerin eserlerinin tetkiki ile on beş bahirde otuz dört arûz tesbit etmiş, diğer taraftan darb denilen tef'ilelerdeki değişmelerle bu otuz dört vezin içerisinde altmış üç farklı şeklin bulunduğunu göstermişti. Meselâ tavîlin arûzuna bağlı olarak bir, darbına bağlı olarak üç şekli, kâmil bahrinin üç arûzu ve bunların birincisiyle kullanılan üç, ikincisiyle gelen iki, üçüncüsüne bağlı dört darbı vardır ve bu bahirde dokuz vezin bulunmaktadır.

Sonraki müelliflerden bazıları, el-Halîl'in vardığı neticeleri olduğu gibi kabul ederken bazıları yine eski şiirde karşılaştıkları, onun gözünden kaçmış birkaç vezni aynı sistem içerisine yerleştirmeye çalışmışlar, bilhassa bu yeni bilgi sahasını ıstılahlar bakımından zenginleştirmeye gayret etmişlerdir. Bazı müelliflerse dâirelerdeki ideal şatrlardan yine zihâfât ve ilel kaideleriyle biraz farklı yönlerde hareket ederek darb, arûz, hatta bahir sayısında el-Halîl'den ayrıldılar. Meselâ el-Ahfeş'e göre bu on beş bahirdeki arûz sayısı otuz beş, darb sayısı altmış dokuz idi. el-Halîl'in sistemine yapılan en mühim ilâve on altıncı bahirdir. Bununla beraber, on beşe yakın adı bulunan ve daha çok Cevherî'de geçen **mütedârik** ve bir de **mütedânî** ve **habeb** adlarıyla anılan bu bahrin vezinlerini el-Halîl bilmiyor değildi. Nitekim onun, bu bahrin iki değişik vezninde iki ayrı kasidesi vardı (Yağmûrî, *Nûrü'l-ķabes el-muhtaşar mine'l-Muķtebes*, nşr. R. Sellheim, Beyrut 1964, s. 60; el-Kıftî, *el-İnbâh*, I, 342). Şu halde sistemine almayışı, onu klasik vezinlerden saymayışından ileri gelmiş olacaktır. Öteden beri mütedârikin eski bahirlere on altıncı bahir olarak el-Ahfeş tarafından ilâve edildiği söylenir; bununla beraber bu yaygın rivayet de ihtiyatla karşılanmalıdır. Çünkü el-Ahfeş'in eserinde herhangi bir ad altında mütedârike müstakil bir bahir olarak yer verilmemişti.

el-Halîl'in, meşgul olduğu sahalarda, dağınık meseleler arasındaki girift ve son derecede hassas münasebetleri ra-

hatlıkla yakalayıp prensiplere bağlayabilen müstesna bir zihnî melekesi vardı. Ancak onun teferruata kadar inen, güç ve karmaşık bulunan usullerinin çoğu sadeleştirilerek devam ettirilmiştir. Bununla beraber arûz ve kafiyeyi, daha doğrusu nazım tekniğini izah için koyduğu esaslar fazla değişikliğe uğramadı. Onun arûz sistemini tenkit veya tashih için yazılan eserlerden pek azı bugün elimizdedir. Rivayetlerine eski müelliflerin pek güvenmedikleri Kûfeli Büzürc b. Muhammed el-Arûzî'nin (II./VIII. yüzyılın sonları III./IX. yüzyılın başları) bu sahadaki çalışmaları (İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist,* s. 72; *İrşâdü'l-erîb,* VII, 74-75; *İnbâhü'r-ruvât,* I, 242; *el-Ḫitâmü'l-mefḍûḍ,* 24ᵇ-25ᵃ) birtakım itirazlara hedef olmuşsa da herhalde bazı meseleleri aydınlatacak hususları ihtiva ediyordu. İbn Şîrşîr en-Nâşi'l-Kebîr'in (ö. 293/906) "feûlün" yerine "unâsün", "mefâîlün" yerine "menâcîdün" gibi, tef'ileleri değiştirme teşebbüsü, el-Halîl'in, sisteminde bahirler, vezinler, aslî ve fer'î tef'ileler vb. arasında sağlam bir bağ, aksamayan bir nizam bulunduğu halde, meselâ tavîlin ilk vezninin bilinen şeklinden başka "mefâîlü mef'ûlün mefâîlü fâilün - mefâîlü mef'ûlün mefâîlü mef'ûlün" gibi yedi farklı şekilde cüzlere ayrılabileceğini göstermeye çalışmasına benzer garip hareketleri (*İnbâhü'r-ruvât,* II, 128; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân,* nşr. İ. Abbas, Beyrut 1970, III, 91) bir tarafa bırakılırsa, el-Halîl'in usulünü yeniden ele almak isteyen en mâkul eseri el-Cevherî vermiştir. Lugat tertibinde getirdiği yeniliği kabul ettirebilen bu âlimin vezinleri el-Halîl'inkinden farklı bir görüşle gruplandırmaya çalışan eseri, Arap şiirinde nazmın vezinlere bağlı olarak gelişmesinde bazı hususları aydınlatabilecek hususiyetler taşımasına rağmen lâyık olduğu alâkayı görememiş, yalnız İbn Reşîḳ (ö. 456/1064) onun mevzuu farklı tarzda ele aldığına, bahirlerin tasnifi hakkındaki görüşüne kısaca temas etmiş (*el-'Umde,* Kahire 1353, I, 114-116), Taşköprizâde (ö. 968/1561) el-Ahfeş'in buna mütedârik bahrini eklediğine, el-Cevherî'nin ise bu ilmi geliştirdiğine ve ıslah ettiğine (hezzebehû) dair bir kanaati nakletmiştir (*Miftâḥu's-sa'âde,* Kahire 1968, I, 216, str. 6-7). Mütedârikle ilgili sözleri hariç bunlar gerçekten doğru tesbitler, isabetli kanaatlerdir. Çünkü el-Cevherî mevzuu ele alış tarzında ve ana prensiplerde el-Halîl'in usulüne bağlı kalmakla beraber onu sadeleştirmiş, kolaylaştırmış, hatta ıslah etmiştir. Onun el-Halîl'den ayrıldığı belli başlı noktalar şöyle hulâsa edilebilir: el-Cevherî usul denilen sekiz tef'ileyi yediye indirdi. "Mef'ûlâtü" tef'ilesini "müstef'ilün"den menkul sayarak aslî tef'ilelerin arasına almadı ve bu kararını mühim bir müşahedeye bağladı: "Eğer mef'ûlâtü aslî bir tef'ile olsaydı diğer cüzler gibi bunun da tek başına terkibinden bir bab (bahir) teşekkül ederdi" dedi. Sisteminin en bâriz hususiyetlerinden biri olarak el-Halîl'in bahirler arasındaki gruplaşmaları gösteren dâireleri terketti. Kendisinden önce **nev'** denen bahir yerine bab ıstılahını kullanarak bütün vezinlerin çıkışını (iştikakını) sağlayan on iki bab tesbit etti ve bunları **müfredât** ve **mürekkebât** diye iki gruba ayırdı. el-Cevherî'nin müfredât dediği ve aslî cüzlerden teşekkül eden yedi bab şunlardır: **1.** Mütekārib: Sekiz defa feûlün; **2.** Hezec: Altı defa mefâîlün; **3.** Remel: Altı defa fâilâtün; **4.** Recez: Altı defa müstef'ilâtün; **5.** Mütedârik: Altı defa fâilün; **6.** Vâfir: Altı defa müfâaletün; **7.** Kâmil: Altı defa mütefâilün. Müfredâtı teşkil eden aslî tef'ilelerin ikişer ikişer terkibinden de şu beş mürekkep bab (mürekkebât) meydana gelmiştir: **8.** Tavîl: Mütekārib ile hezecden (yani feûlün ile mefâîlünden); **9.** Muzâri': Hezec ile remelden; **10.** Hafîf: Remel ile recezden; **11.** Basît: Recez ile mütedârikten; **12.** Medîd: Mütedârik ile remelden mürekkeptir.

فزاد لقد ويكون باربعة احرف كقول علي بن ابي طالب رضي الله عنه
اشدد حيازيمك للموت فان الموت آتيكا ولا تجزع من الموت اذا حل
فزاد اشدد ولم يسمع فيه اكثر من اربعة احرف وهو الذي اراد الناظم بقوله
ما دون خمسة وربما جا الخزم في اول النصف الثاني من البيت وانشد الخليل
والهبانيق قيام حولنا بكل ملثوم اذا صب همل فزاد
الباء في قوله بكل والهبانيق جمع هبنيق وهو الوصيف ومنه قول
الاخر
فزاد الواو وربما وقع الخزم في اول الصدر واول العجز كما قال طرفه
هل تذكرون اذ نقاتلكم اذ لا يضر معدما عدمه
فزاد في اول الصدر هل وفي اول العجز اذ واول القصيدة
اشجاك الربع ام قدمه ام رماد دارس حممه
ولكون الخزم يكون في اول الصدر وفي اول العجز قال الناظم صدر
الشطر ولم يقل الاول ولا الثاني اي اي شطر كان على ان وقوعه في
الشطر الاول اكثر وشطر البيت مصراعاه وقوله وهو اقبح ما يرى
يريد ان الخزم قبيح جدا ولذلك لا يجوز للمولد استعماله
وحذف وقطع قصر القطع خزه وصلم ووقف كشف الخرم ما اتفق
مواقعها اعجاز الاجزاء ان تك عروضا وضربا ما عدا الخرم

Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Hüseynî es-Sebtî'nin *Kitâbü Şerḥi'l-Ḥazreciyye*'sinden bir sayfa (N. M. Çetin koleksiyonu, vr. 26ᵃ)

Mütedârik ile birlikte el-Halîl'in sisteminde sayısı on altıya çıkan bahirlerin bütün vezinlerini el-Cevherî bu on iki babda toplamış, arûz ve darb tef'ilelerinde hâsıl olan değişmeleri de zihâfât ile izah etmiş, böylece ilel ve zihâfât arasındaki farkı da kaldırmıştır.

Daha sonraları umumiyetle, karar bulmuş bilgilerin sadece daha tertipli, daha açık sunulmasına çalışılmış, VII. (XIII.) yüzyıl müelliflerinden Ebü'l-Ceyş el-Endelüsî'nin ve Hazrecî'nin pratik maksatla yazılmış muhtasar eserleri ve bunların çok sayıdaki şerhleri gibi kitaplarda meseleler çok defa münakaşa edilmeden ele alınmıştır. Hatta Muhammed el-Kuzâî (ö. 707/1307) gibi artık pek nâdir gelen ve klasik devir âlimlerini kıskandıracak bir vukuf, dikkat ve titizlik gösteren birkaç sima da aynı şeyleri tekrar eden büyük bir kalabalık içerisinde seslerini pek duyuramamışlardır.

Câhiliye devri şiirinde arûzun anılan bahirlerindeki vezinlerinin bazıları görülmez. Vezinlerde olduğu gibi bahirlerde de kullanılış ve işlenilişlerindeki eskilikleri tesbit edilebilenler vardır. İslâmiyet'ten önceki şairlerin en çok kullanmış oldukları bahirler sırasıyla **tavîl, vâfir, kâmil, basît, mütekārib** ile **münserih**tir. Bazı bahirlerin ve hatta bunlardaki bazı vezin şekillerinin bir taraftan mûsiki, diğer taraftan nazım şekli ve muhteva ile yakından alâkalı olduğu anlaşılmaktadır. Meselâ bu kadîm ıstılahlardan biri olan **remel,** el-Halîl'den önce nazımla ve mûsiki ile alâkalı bir kelime idi (el-Ahfeş, *Kitâbü'l-Ḳavâfî,* s. 68; İbn Cinnî, *el-Ḫaṣâ'iṣ fi'n-naḥv,* Kahire 1952, I, 324; el-Merzübânî, *el-Müveşşaḥ,* nşr. A. Muhammed el-Becâvî, Kahire 1965, s. 23-24; el-Cevherî, *Kitâbü'l-Ḳavâfî,* vr. 34ᵇ-35ᵃ; el-Maarrî, *el-Fuṣûl ve'l-ġāyât,* Kahire 1938, s. 109, str. 11; s. 111, str. 2; *Lisânü'l-'Arab,* XIII, 315; *Tâcü'l-'arûs,* VII, 351, son iki eserde İbn Sîde'den naklen), sonra arûzda bir bahrin adı oldu. Bununla beraber eski müellifler kelimeyi tarif etmeden kadîm mânasıyla da kullanmışlardır. Remelin bu eski mânasını el-Ahfeş'e, bilhassa el-Cevherî'ye istinaden şöyle hulâsa etmek mümkündür: Araplar'ın bütün şiirleri dört kısımda mütalaa edilirdi. Her biri ayrı bir mevzua tahsis edilmiş olan bu kısımlardan birincisi **kasâid** olup **tavîl, basît, kâmil, recez** ve **hafîf** bahirlerinin tam şekilleriyle söylenen şiirlerdir. Deve üstünde yolculuk yapanlar bu şiirlerle teganni ederlerdi.

Remel denilen ikinci kısımdaki şiirler **medîd, basît, vâfir, kâmil** vb. bahirlerin **meczû'** vezinleriyle söylenenlerdir. Bunlar daha çok topluluklarda inşad edilen **müzâkerâta, müfâharâta,** medih ve hicve dair şiirlerdir. **Recez** denilen üçüncüsü Araplar'ın **recez** ve **münserih** bahirlerinin **meştûr** şekilleriyle pazarlarda (esvâk), çalışmalarında, develeri sevkederken söyledikleri **hudâ**'larında (veya **hidâ'**: deveci ezgisi) terennüm ettikleri şiirlerdir. Bir evvelki ile birleştirilmesi mümkün olan dördüncü kısım şiirler **recez** ve **münserih**in **menhûk** vezinleriyle söylenenler olup yine develeri sürerken, çocukları sevip oynatırken, kuyulardan su çekerken söylenenlerdir. Bu grupların her biri bazan tahsis edildiği asıl mevzû ve sâhanın dışında da kullanılmıştır.

Bütün bunlar bize ulaşan şekilleriyle İslâmiyet'ten önceye ve İslâmî devrin en çok ilk iki yüzyılına ait olup ilk devir filologlarınca dil ve edebiyat için klasik sayılan manzum edebî mahsullerin veya fasih Arapça'nın bu modellerindeki geleneği devam ettiren sanatkârların eserlerinin nazım tekniği bakımından tetkiki ile varılmış neticelerdir. Fasih Arapça gibi bu sanat geleneği de yaşatılmıştır. III. (IX.) yüzyıldan itibaren sanatkârlar esas olarak bahsedilen on altı bahirdeki vezinleri işlemişlerdir. Bunlara ilâve edilen yeni şekiller pek azdır. Ancak mevziî teşebbüsler olmaktan ileri gitmemekle beraber birtakım yeni vezinler, hatta bahirler ihdas edilmiştir. Meselâ Sâlih b. Ebü'l-Hasan er-Rundî'nin *el-Vâfî fî nazmi'l-kavâfî*'sinde (111b-113b), yedisi klasik dâirelerden türetilmiş, üçü bu dâirelerin dışında kalan on yeni bahir vardır.

Geçen asrın başlarından beri birçok Batılı âlim Arap arûzunun menşeini araştırmış, onu değişik görüş ve yollarla izaha, el-Halîl'in nazariyesini tahlil ve tenkide çalışmışlardır. G. Weil, *İA* ve *EI*²'daki arûz maddelerinde bu çalışmaların tenkitli bir hulâsasını vermiş, bilhassa *Grundriss und System der alt arabischen Metren* (Wiesbaden 1958) adlı eserinde açıkladığı kendi görüşlerini *EI*²'da kısaca tekrarlamıştır. Burada, Weil'in de belirttiği gibi, bir kısmı esasen neticesiz kalmış bu iddia ve tahminlerin tahlil ve tenkidine girişilmeyecektir. Sadece şu hususlar belirtilmelidir ki el-Halîl'in, nazmın yazılı şeklinden hareketle harflere kadar inen ve bu arada heceye yer vermeyen sistemini kusurlu bularak arûzu eski Yunan metriği ile izah etmek isteyen çalışmalar, varacağı netice merak edilen birer tecrübeden ibarettir. Bahsedilen sebeb ve vetidlerle esasen el-Halîl, eski Yunan metriğindeki iki üç heceden ibaret cüzlerin değerinde üniteler vermiş, bununla da kalmayarak ritim bakımından taktîi nazmın yapısını ifadeye müsait, hece sayısı daha zengin ve Arapça kelimelerin yapısına uygun ölçüler, kalıplar demek olan tef'ileleri icat etmiştir. Tef'ilelerin hecelerle gösterilmesinde hiçbir güçlük çıkarmayan bu usul, esaslarından bir şey kaybetmeden sadeleştirilebilmektedir.

Bahsedilen çalışmalar içerisinde en dikkate değer olanı G. Weil'in araştırmasıdır. G. Weil, el-Halîl'in nazariyesinden hareket etmekle beraber vezinlerdeki, dolayısıyla tef'ilelerdeki değişmeleri vurgulu veya vurgusuz hecelerin tesiriyle izaha çalışmış, vezinlerin tabii gelişme seyrini aramış, eski olması gereken bahirler ile bunlardan gelişmiş olması muhtemel bahirleri tesbit etmek istemiştir. Çıkardığı neticelerin başında, **basit** (einfache, simple) vezinler diye adlandırdığı, dâirelerdeki şekilleriyle aynı cins tef'ilelerden kurulmuş **mütekârib, mütedârik, hezec, recez, remel, vâfir** ve **kâmil** bahirlerinin en eski vezinler olabileceği hususu gelmektedir. Bunlardaki tef'ilelerin birleşmesinden de **mürekkep** (zusammengesetzte, compose) bahirler doğmuş olmalıdır. G. Weil, bu ikinci merhalede doğan vezinleri de aynı usulle sıralamaya çalışır.

Burada mühim bir noktaya işaret edilmelidir. el-Cevherî yukarıda belirtilmeye çalışıldığı gibi, **müfred** ve **mürekkep** bahirlere dair tasnifiyle bu neticeyi aynen tesbit etmişti. Gerek el-Halîl dâirelerdeki şekilleri tesbit ederken, gerekse el-Cevherî bahirleri bahsedilen gruplara ayırırken şüphesiz bunlar arasındaki akrabalıklarla birlikte bir tarihî gelişmenin halkalarını da bulmak istemişlerdi. Görüldüğü gibi el-Cevherî ile G. Weil'in basit ve mürekkep bahirlere dair görüşleri birbirinin aynıdır. G. Weil, el-Cevherî'nin henüz neşredilmemiş olan eserini görmeden -onu sadece İbn Reşîk'in verdiği bilgi nisbetinde tanımak imkânına sahip olarak- farklı bir yolla bu neticeye varmıştır. Fakat bizce daha mühim olan nokta, hemen hemen 1000 yıl önce el-Cevherî'nin birkaç satırlık bir açıklamadan sonra bu tasnifi vermiş olmasıdır.

Bilindiği gibi klasik nazmın âhengi, her şeyden önce başlıca iki unsura dayanır: Birincisi ritmi sağlayan vezin, diğeri birinciye göre tayin edilen aralıklarla aynı sesin tekrarı demek olan kafiye. Yukarıda temas edildiği gibi, Arap nazım geleneğinde bir bütün sayılabilen en küçük parça beyittir. Bu bakımdan kafiye beyitlerin sonunda bulunur. Yalnız bir kasidenin ilk beyti birbiriyle kafiyeli iki ayrı parçadır. Araplar'ın en eski nazım şekilleri olan **recez** ve **kasîd**in her ikisi de tek kafiyeye dayanır. **Kasîd** ve onun dâhilî planlı şekli olan **kasîde,** nazım yapısı bakımından Arap edebiyatında olduğu gibi devam ederken eski örnekleri, aynı adı taşıyan bahirdeki kısa vezinlerle söylenilmiş küçük manzumeler olan ve önceleri yüksek sanat şekli sayılmayan **recez** I. (VII.) yüzyıldan itibaren gittikçe rağbet görmüş, bazı sanatkârların şiirleri arasında büyük ölçüde yer almış, **urcûze** denen ve dâhilî planını kasideden alan yüzlerce beyitlik uzun manzumelere doğru gelişmiştir. Hatta ilhamlarını yalnız urcûzelerle terennüm eden **râcizler** (recez şairleri) yetişmiştir. Fakat çok kısa aralıklarla aynı kafiyedeki kelimelerin tekrarını gerektiren bu şekille, meselâ Ru'be'de (ö. 145/762) görüldüğü gibi 400 beyitlik bir urcûze söylemek çok zordu. Recezin bu parlak devri uzun sürmedi. Abbâsî devrinin başlarından itibaren kullanılış sahası sınırlandırılarak hikâye, fıkra, tasvir ve bilhassa öğretici eserlere tahsis edildi. Bununla beraber urcûze, başta mesnevi olmak üzere bazı nazım şekillerinin doğmasını sağladı. Çok eski bir tarihi olması gereken (N. M. Çetin, *Eski Arap Şiiri,* s. 68-69) ve kafiye hususunda büyük bir kolaylık getiren mesnevi, II-III. (VIII-IX.) yüzyıllarda geçirdiği bir gelişme ile uzun manzum eserler için en uygun şekil oldu. Halk şiirindeki nazım şekillerinden, şarkılardan gelen, ge-

Sâlih b. Ebü'l-Hasan er-Rundî'ye ait *el-Vâfî fî nazmi'l-kavâfî* adlı eserin 973 (1565-66) tarihinde istinsah edilmiş bir nüshasının ünvan sayfası (TTK Ktp., M. Tancî Kitapları)

rek menşeinde olduğu gibi konuşma diline bağlı kalan, gerekse fasih dili temsil eden şairlerin eserlerindeki klasik şekillerin arasına yükselen, kafiye örgüsü ile birbirine bağlı kıtalardan kurulu manzumeler, şiire büyük bir çeşitlilik getirdi. Bu kıtalardan kurulu nazım şekilleri bilhassa Endülüs'te çok gelişti. Muhtelif şekilleri bulunan **müveşşah**lar ve İbn Kuzmân'ın (ö. 555/1160) edebî neviler arasına kattığı **zecel** bunların başlıcalarıdır. İran edebiyatından adıyla birlikte alınan **dûbeyt** (iki beyt) veya **rubâî** de burada anılmalıdır. Beyitlerin kümelenişi ve kafiye örgüsüyle ilgili bu hususlar vezin bakımından da mühim neticeler doğurmuştur. Bu nazım şekillerinin bir kısmında klasik bahirlerin dışında kalan birçok yeni vezin kullanılmıştır. Meselâ müveşşahlarda 174 tâli vezin tesbit edilmiştir.

II. İRAN EDEBİYATINDA ARÛZ

Bu edebiyata arûz Arap edebiyatından geçti. Daha hicretin ilk yüzyılının yarısında (VII. yüzyıl), İslâm devleti Arap yarımadasından taşarak bütün İran'ı hızla genişleyen sınırları içine almış bulunuyordu. Eski ve zengin Sâsânî kültürünün yaşadığı bu topraklara İslâmiyet ve Araplar'la birlikte Kur'ân-ı Kerîm'in ve hâkim unsurun dili olan Arapça da geldi. Yeni dinin vecîbelerinin yerine getirilmesi, Kur'ân-ı Kerîm'i ve hadisi gereğince anlama ihtiyacı, askerî ve idarî mülâhazalarla İran'da hatta Horasan ve Mâverâünnehir sahalarında mühim noktalara garnizon mahiyetinde yerleştirilen Arap zümreleriyle devamlı temas, çoğu Arap asıllı valilerin resmî dil olarak kullandıkları, İslâm kültürünün dili olan Arapça'nın yayılmasını bir taraftan teşvik eden, diğer taraftan kolaylaştıran âmillerdi. Eskisinden çok farklı şartların hâkim olduğu İran topluluğunda münevverlerin itibar görebilmeleri, bir mevki sahibi olabilmeleri için Arapça'yı bilmeleri gerekiyordu. Başlıcaları anılan bu âmillerin neticesi olarak İran'da, konuşma dili olan Farsça'nın yanında Arapça din dili, ilim dili ve resmî dil haline geldi. Hatta bu yeni şartların yetiştirdiği Fars ve Türk asıllı münevverler, Arapça'nın ilim ve sanat dili olarak gelişmesine büyük ölçüde hizmet ettiler.

Abbâsî hâkimiyetinin eski gücünün zayıflamasıyla, merkeze uzak bölgelerde, III. (IX.) yüzyıl başlarında müstakil devletler kurulmaya başladı. Tâhirîler, Saffârîler, Sâmânîler, Ziyârîler gibi daha çok İranlı unsurlara dayanan bu mahallî devletleri kuranların çoğunun kendilerini Arapça kasidelerle öven şairleri anlayabilecek hazırlıkları yoktu. Bunlar çevrelerinde toplanan sanatkârların sunacakları methiyelerin anladıkları dilde olmasını tercih ettiler. Önceleri Şuûbiyye cereyanları ile daha çok fikir halinde yaşayan İranlılık duygusu, bu müsait zeminde Farsça'nın edebî bir dil olarak canlanmasında ve bu mahallî hânedanların halifeden almadıkları iktidarlarını meşrû gösterecek şecereler düzenleyebilmek için eski İran tarihinin araştırılmasında, dolayısıyla tekrar ehemmiyet kazanan eski destanî-tarihî malzemenin toplanmasında kendini göstermiştir. Böylece yeni kurulan hânedanların (daha sonraları Türkler de dahil) ve eyalet emîrlerinin himayelerindeki kültür merkezlerinde şiir dili olarak Farsça Arapça'nın yanında, hatta daha ön planda yerini aldı.

Bu büyük kültür değişmesi sırasında orta Farsça'nın yani Pehlevîce'nin yerini yeni Farsça, Pehlevî yazısının yerini Arap yazısı almıştı. Kısaca temas edilen âmillerle bilhassa kelime hazinesi bakımından Arapça'nın tesirinde gelişen yeni Farsça'nın mevcut ilk manzum mahsullerinden kalan örnekler son derecede mahduttur. Bu sebeple, III. (IX.) yüzyıl ortalarına kadar geçen en az iki yüzyıllık bir devrede asla küçümsenemeyecek neticelere ulaşmış bulunan tecrübelerin ne gibi merhalelerden geçtiğini açıkça tayine imkân verecek vesikalar henüz yoktur. Bununla beraber, anılan safhada, yeni Farsça şiiri geliştirenlerin Arapça'yı ve Arap nazım tekniğini iyi bilen İranlı şairler olduğu muhakkaktır. Bunların nazım tekniğine dair bilgileri Arap şairlerinin bu husustaki tatbikatına dayanıyordu. II. (VIII.) yüzyılın sonlarından itibaren el-Halîl'in ve onu hemen takip edenlerin eserleriyle bilhassa şiir tenkitçileri için belirli ölçüler ve kaideler de tesbit edilmiş oldu. Arûza dair ilk Farsça eserlerin yazılışı sırasında şiir şekli ve muhtevasıyla hayli gelişmiş, yönünü ve akışının yatağını çizmiş bulunuyordu. Bu sebeple er-Râdûyânî'nin 481-507 (1088-1114) yılları arasında yazdığı anlaşılan eserinde (*Tercümânü'l-belâġa*, nşr. Ahmed Ateş, İstanbul 1949, s. 2 ve nâşirin mukaddime ve izahlar kısmı, s. 4, 26), bu mevzuda ilk Farsça eserlerin müellifi olarak zikredilen Yûsuf-i Arûzî (veya Ebû Yûsuf-i Arûzî) ve Ebü'l-Alâ eş-Şüşterî gibi müellifler sadece Arapça arûz kitaplarından istifade etmekle kalmamışlar, Farsça'nın ve eski İran edebiyatındaki nazım an'anesinin tesiriyle Arap arûzundan ayrılan İran arûzunun, zamanlarına kadar geçen devrede vermiş bulunduğu mahsullerin müşahedesinden de faydalanmışlardır (Ebû Abdullah Muhammed Beyhakī-i Vahîdî'nin 738-740 [1337-1339] tarihlerinde istinsah ettiği arûza dair birkaç risâleyi ihtiva eden bir mecmuada *ᶜArûż-i Endelüsî*'ye yazdığı Farsça şerhin sonunda Yûsuf-i Arûzî'den naklettiği birkaç varaklık iltibas hakkında bk. *Fihrist-i Kitâbḫâne-i Medrese-i ᶜÂlî-i Sipehsâlâr*, Tahran 1318 hş., II, 444, 446, 448).

Gazneliler devri şairlerinden olup Şems-i Kays'ın eski arûz âlimleri arasında saydığı (*el-Muᶜcem*, s. 181) Büzürcmihr-i Arûzî de (Ebû Mansûr Kasîm b. İbrâhim el-Kāyinî, ö. 433/1041-42) bunlardandır. Tuğrul Şah devri şairlerinden Ebû Abdullah el-Kureşî ve Gazneliler devri sanatkârlarından Behrâmî-i Serahsî'nin çalışmaları hakkında mevcut bilgiler (*el-Muᶜcem*, s. 181-189; *Çehâr Maḳāle*, s. 48), İran şiirinde arûzun aldığı şekli izah için Arap arûz nazariyesinde yapılan değişiklikler ve yeni vezinler arama gayretleri hakkında fikir verebilmektedir.

V. (XI.) yüzyılın sonlarında ve VI. (XII.) yüzyılda yalnız arûz ve kafiyeyi değil üslûp meselelerini de ele alan eserler yazılmıştır. Ziyârîler'den Emîr Keykâvus'un *Ḳābusnâme*'si (telifi 475/1083) ile Nizâmî-i Arûzî'nin *Çehâr Maḳāle*'si (telifi 547-552/1152-1157) gibi iki tanınmış eserin şiir ve şairlere dair bölümleriyle Ebû Muhammed Abdullah er-Reşîdî es-Semerkandî'nin (V/XI. yüzyıl) *Zeynebnâme*'si bir yana bırakılırsa, er-Râdûyânî'nin *Tercümânü'l-belâġa*'sında bedî' ve belâgat meselelerinin, yine Arapça eserlere dayanmakla beraber, Farsça'ya nazım tekniğine dair hususlardan pek tabii olarak daha kolay adapte edildiği görülür. er-Râdûyânî'den sonra bu mevzuda *Ḥadâ'iḳu's-siḥr*'i kaleme alan Reşîdüddin el-Vatvât (ö. 573/1177), arûza dair de bir risâle yazmıştır (bk. bibl.). Onun muasırı nahiv âlimi İbnü'l-Kettân el-Mervezî'nin (ö. 548/1153) rubâî vezinlerini tasnif için yaptığı iki şecere, Şemseddin Muhammed b. Kays er-Râzî'den beri arûz kitaplarında yer almıştır.

Kısaca Şems-i Kays diye anılan bu son müellifin arûz ve kafiye mevzuunda birkaç eseri vardı. 630'da (1233) tamamladığı Arap ve Fars arûzuna dair iki kısımdan meydana gelen Arapça eserinin ikinci kısmını daha sonra Farsça'ya çe-

virerek *el-Mu'cem fî me'âyîri eş'âri'l-'Acem*'i yazdı. Müellifin arûz, kafiye ve belâgata dair daha önceki çalışmalardan faydalanmak, bunlara kendi müşahede ve görüşlerini katmak suretiyle ortaya koyduğu bu eseri İran nazım tarihi hakkında mühim kayıtlar taşımakta, klasik İran ve Türk şiirinin nazım tekniğini ve üslûbunu tahlil için gerekli bilgileri vermektedir (bk. bibl.). Daha sonra arûza dair pek çok eser yazıldı. Bunlar arasında bazı hususiyetleriyle Nasîrüddin et-Tûsî'nin (ö. 672/1274) *Mi'yârü'l-eş'âr*'ı, çok tutunmuş ve yayılmış olmaları bakımından, şerhleri ve Türkçe tercümeleriyle birlikte, Vahîd-i Tebrîzî'nin (IX/XV. yüzyıl) *Cem'-i muhtasar*'ı, Câmî'nin (IX/XV. yüzyıl) *Risâle-i 'Arûż*'u ve Seyfî'nin *'Arûż-ı Seyfî* diye meşhur eseri ile *Mîzânü'l-eş'âr*'ı anılabilir.

İran edebiyatında arûzun nazma tatbiki ve arûzun nazarî olarak izah usulü hayli değişikliklere uğradı. el-Halîl'in, ilk şekilleri ve bahirler arasındaki akrabalıkları tesbit için bulduğu ideal vezinleri içinde toplayan dâire sistemi, bu edebiyatta gayesini pek tabii olarak kaybetti ve sadece ilk tatbik devrinin hâtırası olarak kaldı. Meselâ Nasîrüddin et-Tûsî'nin aynı bahirdeki bir ana şekilden türemiş iki vezni aynı dâirelere yerleştirmesi bunun açık delilidir.

İran nazmında arûzun uğradığı iki mühim değişiklik, diğer tâli farkların da temelini teşkil eder. Bunlardan biri, daha önce de bilhassa belirtmek istediğimiz gibi (*Eski Arap Şiiri*, s. 64-65), Arap nazmındaki beytin yerini İran ve Türk nazımlarında mısraın alması, diğeri klasik Arap şiirinin en önde gelen beş bahrinin kullanılmaması, bu seçişle başlayan teşebbüslerin yeni bahirler, yeni vezinler aramaya doğru gelişmiş olmasıdır. Beytin yerini mısraın alışı ile bir taraftan Arap nazmına kıyasla beyit uzatılmış, yani beyti teşkil eden tef'ile sayısı artmış, yukarıda bahsedilen ve şatrların sonunda bulunan arûz ve darb tef'ilelerı nazmın yapısında taşıdıkları fiilî ehemmiyeti kaybetmiştir. Böylece manzumenin beyitlerden değil de bir bütün olarak kabul edilen mısralardan kurulabileceği düşüncesi, Fars şiirinin İslâmiyet'ten önceki sanat an'anesinden gelmektedir. Çünkü bu eski devrede manzumeler 3, 4, 5 vb. mısradan teşekkül eden kıtalarla nazmedilirdi. İlk beş bahirdeki vezinlerin başlangıçta denenip sonra terkedilmesi, geriye kalan on bir bahrin imkânlarından faydalanılarak yeni şekiller aranması veya Fars şiirine mahsus bahirler icadı gibi hususlara gelince, bunun âmillerinin başında da yine eski yerli nazma göre hazırlanmış bir zevk ile Farsça'nın yapısı ve tabii âhengi yer almış olmalıdır. Arûza geçiş devresinde sanatkârların gerek zevk gerekse pratik alışkanlıkla, hiç değilse hece sayısı bakımından eski vezinlere uyan şekilleri tercih etmiş olmaları gerekir. Bazı yeni araştırıcıların ilk İslâmî devreden intikal eden pek mahdut yâdigârların vezinlerini Pehlevî nazmına bağlamak, hatta Arap nazmındaki bazı yeni bahirlerde Pehlevî tesiri aramak gibi (L. P. Elweil — Sutton, *The Persian Metres*, s. 179) ancak çok zayıf faraziye ve tahminlere müsait vesikalara dayanan gayretleri bundan ileri gelmektedir.

Arap arûzunu, bunun Fars şiirine tatbikinin safhalarını ve İran şiirinin klasik şeklini tamamlamış bulunduğu V. (XI.) yüzyıla kadar İranlı arûz âlimlerinin ve sanatkârların yeni vezinler bulma yolundaki teşebbüs ve denemelerini iyi bilen Şems-i Kays, Gazneli ve Selçuklu devirleri müelliflerinin eski bahirlere ve onlardan çıkartılan yeni şekillere, üç ayrı dâirede yirmi bir yeni bahir ilâve ettiklerini söyleyerek adlarını saydığı, dâirelerdeki şekillerini verdiği, âhenksiz ve ağır (sakîl) bulduğunu belirttiği bu bahirlerden yalnız ilk dâiredeki dokuzunu misalleriyle gösterir (*el-Mu'cem*, s. 135-141). Esasen İran arûzunda bir dereceye kadar tutunabilen üç yeni bahir, Arap arûzundan alınan bahirlerden çıkartılmıştır. Nitekim yine Şems-i Kays'ın tasnifine göre, Arap arûzunun III. dâiresinden itibaren başlayan bahirler, bu edebiyatta esas kabul edilen şekillerine göre şöyle sıralanmıştır: I. dâire: **hezec, recez, remel**; II. dâire: **münserih, muzâri', muktedab, müctes**; III. dâire: **serî', garîb** (veya cedîd), **karîb, hafîf, müşâkil** (veya âhir); IV. dâire: **mütekārib, mütedârik.** Görüldüğü gibi burada Arap arûzundaki IV. dâire **garîb, karîb** ve **müşâkil** bahirlerinin ilâvesiyle iki dâireye (II. ve III.) ayrılmış bulunmaktadır. Yalnız İran arûzunda kullanıldığı kabul edilen bu yeni bahirlerden ikisi fazla yayılmış olmamakla beraber başka ad altında Arap arûzunda da vardır. Bunlardan **karîb, münserid**den, **müşâkil** ise **muttarid**den başka bir şey değildir (münserid ve muttarid için bk. Rundî, *el-Vâfî fî nazmi'l-kavâfî*, vr. 112ª). Ancak İran edebiyatında bu şekillerin daha önce bulunup denenmiş olduğu da söylenebilir.

Fars edebiyatında İslâmiyet öncesine ait nazım geleneği yukarıda işaret edildiği gibi silinmemiş, bilhassa halk edebiyatında canlılığını korumakta devam etmiştir. Bunun, İslâmî devredeki edebiyatın nazım şekillerinde tesiri açıkça görülür. Meselâ **fehleviyye** adı verilen dört mısralık kıtalardan kurulu manzumeler, zamanla arûza tatbik edilmelerine rağmen, mahallî lehçelere bağlılığını ve aynı kıtada farklı vezinlerin kullanılabilmesi gibi hususiyetlerini kaybetmedi. Oldukça erken bir devrede, buna birçok bakımdan benzerlik gösteren rubâî doğdu. İran arûzunda hezec bahrinden çıkartılmış hususi yirmi dört vezinle nazmedilen **dûbeyt** veya **terâne** de denen **rubâî**, İslâmî edebiyatların başlıca nazım şekilleri arasına yükseldi. Kafiye örgüsü bakımından büyük bir kolaylık taşıyan **mesnevi**, uzun manzum eserlerde ve arûzun kısa vezinleriyle kullanıldı; bazı büyük sanatkârların sonrakilere örnek olan eserlerinin tesiriyle, belli mevzulardaki mesnevilerin belli vezinlerle nazmedilmeleri zamanla âdeta kaide halini aldı. Arap edebiyatından alınan kasidenin yanında İran ve Türk edebiyatlarındaki mânasıyla gazel geliştirildi ve divanlarda en büyük yeri işgal etti. Buna, **müstezad** adı ile vezin ve kafiyece daha genişletilmiş bir şekil eklendi. Terciîlerde ve bilhassa 3-10 mısralık kıtalardan kurulan **musammat**ların kıtalar arasındaki bağlılığı sağlayan esas kafiyeleri yanında, değişen ara kafiyelerinin getirdiği çeşitlilikte sanatkârlar daha zengin âhenk kompozisyonları elde etmek imkânını buldular.

III. TÜRK EDEBİYATINDA ARÛZ

Türk edebiyatında da İslâmiyet'ten önce şiirin kendisine mahsus bir nazım tekniği vardı. Bu sistemin en bâriz vasfı, hece sayısına dayanan vezinlere ve çoğu dörtlüklerden teşekkül eden kıtalara istinat etmesidir. Bu millî nazım günümüze kadar devam edegelmiştir. Türkler İslâm medeniyeti çerçevesine girdikleri zaman, arûz veznini, Arap ve İran edebiyatlarının nazım şekillerini aldılar. Türk edebiyatında V. (XI.) yüzyılın ortalarından kalan ilk vesikalar, intibak devresi mahsullerinde millî nazım sisteminden bazı unsurların devam ettirildiğini ve hece veznine en yakın arûz şekillerinin seçildiğini göstermektedir. Nitekim İslâmî devreye ait ilk tam eser olan *Kutadgu Bilig*'ini (telifi 462/1069-70) Balasagunlu Yûsuf Has Hâcib, mütekārib bahrinin *Şehnâme*'den beri umu-

miyetle mesnevilere tatbik edilen bir vezniyle nazmetmiştir. Mesnevi şeklinde olan bu siyasetnâmede geçen 173 dörtlük, şekil bakımından eski nazım sisteminden muhafaza edilmiştir. Yûsuf Has Hâcib'in bu vezni seçişini tesadüfle veya sadece *Şehnâme*'nin tesiriyle izah etmek doğru değildir. Çünkü eski bir dil ve sanat terbiyesinin arûzun yüzlerce şeklinden seçtiği bu vezin, aynı zamanda Türk şiirinde hecenin öteden beri en yaygın şekli olan on bir heceli veznine uymaktadır. Edib Ahmed'in (VI/XII. yüzyıl) *Atebetü'l-hakāyık*'ı da aynı vezinle ve dörtlükler şeklinde kıtalarla nazmedilmiştir.

İslâmî devre İran şiirinin kati hüviyetine kavuştuğu, Arapça ile Farsça'nın ilim ve sanat dili olarak yan yana işlendiği Gazneliler'in ve Selçuklular'ın hâkimiyetlerine rastlayan uzun bir devrede Türkler de bu faaliyete katılmışlardı. Türkler'in bu sahadaki hizmetleri yalnız himaye ve teşvike inhisar etmemiş, daha sonraları da olduğu gibi onlar müşterek İslâm kültürünün kurulmasında âlim ve sanatkâr olarak da yerlerini almışlardı. Ancak Türkler ilim dili olarak Arapça'yı, sanat dili olarak da daha çok Farsça'yı seçtiler. Bu arada Türkçe'nin yeni şartlar içerisinde edebî dil, şiir dili olarak işlendiği de muhakkaktır. Çünkü bu kanaati destekleyen bazı tarihî kayıtlar bir yana, *Kutadgu Bilig*'de açık şekilde görülen teknik olgunluk, ancak, mahsulleri bugün elimizde bulunmayan bir hazırlık safhasının tecrübeleriyle izah edilebilir. Gerek mevzu gerekse -bazı nazım nevileri hariç- şekil bakımından klasik Türk şiiri, daha çok teşekkülünde Türk asıllı sanatkârların, dolayısıyla Türk zevkinin de hissesi bulunan İran şiirinden hareket etmiştir. Bu arada Türk şairleri kullandıkları arûz vezinlerini de oradan seçmişlerdir.

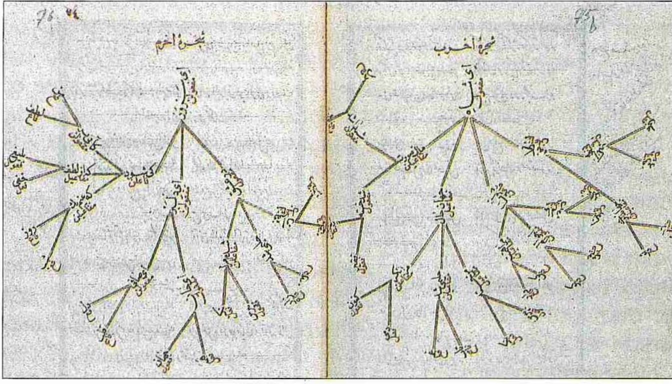
Arûzun Türkçe'ye tatbikinde, Türkçe ile bu metrik sistemi arasında bir intibaksızlık bulunmasından çok, nazarî olarak, Türkçe kelimelerin yazılı şekillerinin Arap arûzunun el-Halîl'den gelen tahlil tarzıyla izahında güçlük çekildiğini söyleyebiliriz. Kulaktan çok göze, kelimelerin yazılı şekillerine dayanan bu tahlil şekli, Arapça'ya göre hazırlanmış bir imlâ sistemine bağlıydı. Çünkü yukarıda da işaret edildiği gibi, bugüne kadar dikkat edilmemiş olmakla beraber, Araplar'da imlânın ıslahı ile nazmın harflere kadar inen metrik tahlili bir arada düşünülmüş olmalıdır. Arap yazısını kabul eden Farslar'ın ve Türkler'in kendi dillerinin yapısına göre bazı imlâ esasları tesbit etmek zorunda kalışları sırasında bu meseleleri düşünmeleri elbette mümkün değildi. Bu sebeple esasen uzun zaman kararlı bir imlâya kavuşamayan Türkçe manzum metinlerin an'anevî usul ile tahlili güç olmuştur. Bununla beraber nazariyatçılar bu hususa dikkatle birtakım esaslar tesbit etmeye çalıştılar. Meselâ, aynı zamanda Kâşgarlı Mahmud'dan sonra Türkçe'nin ikinci lugatını derlediği bilinen Şemseddin Muhammed b. Kays, yukarıda adı geçen eserinde Farsça ve Türkçe kelimelerin bazı imlâ hususiyetlerinden ve bunların arûza tatbikinden bahseder. Gerek Şemseddin Muhammed b. Kays ile gerekse Türk nazım tarihi ile ilgili çok mühim bir hususu burada açıklığa kavuşturmak faydalı olacaktır. M. Fuad Köprülü, bugün elimizde bulunmayan fakat bazı tarihî kayıtlar ve iktibaslar yardımı ile haberdar olduğumuz *Tibyânü'l-lugāti't-Türkî alâ lisâni'l-Kanglî* adlı eserin müellifi ile *el-Muʿcem* sahibinin aynı şahsiyet olabileceği ihtimalini ileri sürmüş ("Hârizmşahlar Devrinde Bir Türk Filologu: Muhammed b. Kays ve Eseri", *Türk Yurdu,* nr. 26, Şubat 1927; *TM,* 1928, II, 441-444), her iki eserin yazıldığı devir ve muhit hakkında topladığı bilgilerden hareket ederek bu husustan emin bulunduğunu belirtmiştir (*Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar,* s. 156-161). Daha sonraki müellifler de onun bu isabetli kanaatini tekrarlamışlardır (A. Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi Notları,* İstanbul 1943, II, 113-116; *Türk Dili Tarihi,* İstanbul 1964, II, 136-139). İranlı araştırıcıların hiç temas etmedikleri bu husus bizzat Şems-i Kays'ın *el-Muʿcem*'inde (s. 40, son satırlar) açıkça ifade edilmiştir (eserin F. Köprülü'nün faydalandığı, Beyrut 1909'da E. J. W. Gibb Memorial Series'de çıkan, Mirza Muhammed Kazvînî — E. G. Browne neşrinde bu hususu ihtiva eden fasıl eksiktir). Nitekim kelimeleri sebep ve vetidlere ayırırken Farsça ve bilhassa Türkçe'nin imlâsının doğurduğu güçlüklere temas eden Şems-i Kays, Türkçe'nin imlâsı hakkında lugatının mukaddimesinde kâfi derecede bilgi verdiğinden bahsetmektedir. Şems-i Kays'ın Türk oluşu, *el-Muʿcem*'de Türkçe kelimelerin imlâsından bahsetmek lüzumunu hissedişi, bu eserin adındaki "eş'ârü'l-acem" ibaresinin mânasını açıklığa kavuşturmaktadır. Yani müellif eserinde yalnız Farsça şiirlerin değil, "Arapça'dan başka dillerdeki şiirlerin", yukarıda işaret edilen fasıldan da anlaşıldığına göre, hususiyetle Farsça ve Türkçe şiirlerin nazım tekniğini ele almaktadır.

Yaşadıkları çevre ve yetişme tarzlarıyla Arapça'yı ve Farsça'yı iyi bilen Türk münevverlerinin arûz nazariyatına dair kaynakları, uzun zaman Arapça ve bilhassa Farsça eserlerdi. Bu bakımdan İran edebiyatında olduğu gibi Türk edebiyatında da arûzun nazma tatbiki önce olmuş, Türkçe nazarî eserler mevcut bilgilere göre daha sonra yazılmıştır.

Anadolu sahasında meselâ VII. (XIII.) yüzyılın sonları ve VIII. (XIV.) yüzyılın başlarında Muhammed b. Ahmed b. Zahîr-i Lârendî, Abdü'l-Muhsin-i Kayserî gibi bazı müelliflerin İbn Ebi'l-Ceyş el-Endelüsî'nin eserinin şerhi mahiyetindeki teliflerinin, Türkçe şiirler yönünden daha ziyade nazarî bilgiler olarak kaldığını söylemek mümkündür. Buna karşılık, meselâ Gülşehrî'nin Farsça arûz risâlesi (Millet Ktp., FY, nr. 517, vr. 46-61), gelişen klasik Türk şiirinde kullanılan vezinleri ihtiva ediyordu. Bir başka eserini 819'da (1416) telif ettiği bildiğimiz Mutahhar b. Ebî Tâlib Lârendî'nin *Ravzatü'l-evzân*'ı (Süleymaniye Ktp., Şâzelî, nr. 147, vr. 182-184), herhalde ilk Türkçe arûz risâlesi değildir.

Şair Ahmedî'nin VIII. (XIV.) yüzyılın sonlarında kaleme aldığı bir eser, arûza dair olmamakla beraber klasik Türk nazım tarihi bakımından burada hatırlanmalıdır. *Bedâyiʿu's-sihr fî sanâyiʿi'ş-şiʿr* adlı bu eser izahlara ait kısımları hulâsa edilip edebî sanatlar için verilen misalleri arttırılmak suretiyle Reşîdüddin el-Vatvât'ın *Hadâ'iku's-sihr*'i tâdil edilerek kaleme alınmıştır (Nihad M. Çetin, "Ahmedî'nin Mirkātü'l-edeb'i Hakkında", *TM,* 1965, XIV, 223-224). Divan edebiyatının gelişme seyrinde çok mühim bir yeri olan ve klasik Türk şiirinin şekil ve muhteva itibariyle mâlum şeklini almasında büyük hissesi bulunan şairlerden biri kabul edilen Ahmedî'nin edebî sanatlara dair bir eser yazarken Reşîdüddin el-Vatvât'ın yukarıda adı geçen *Hadâ'iku's-sihr*'inden hareket etmesi, klasik Türk şiirinde nazarî olarak da Farsça kaynaklara dayanıldığını gösteren bir vesikadır.

Daha sonra, Arapça ve Farsça yazdıkları bir tarafa, gerek Anadolu gerekse Orta Asya Türk edebiyatlarında Türk müellifler arûza dair Türkçe eserler yazmaya devam etmişlerdir. Amasyalı Alâeddin Ali b. Hüseyin Çelebi'nin (ö. 875/1470-71) risâlesi, şair Halîmî-i Şirvânî'nin manzum eseri, Aşkî'nin 950'de (1543) telif ettiği *Arûsü'l-arûz*'u, Firişteoğlu'nun ondan yedi yıl sonra yazdığı manzum risâlesi, Gelibolulu Sürûrî'nin arûz,

Halîmî-i Şirvânî'nin manzum *Risâle-i ʿArûż*'undan iki sayfa (Süleymaniye Ktp., Damad İbrâhim Paşa, nr. 1151, vr. 75ᵇ-76ᵃ)

kafiye, edebî sanatlar ve ıstılahlarına dair olup uzun zaman sahasında beğenilen bir eser olarak kalmış bulunan *Bahrü'l-maârif*'i (956/1549) bunlardandır. Daha çok **Türkî-i Basît*** tarzındaki şiirleri ve nazîreler mecmuasıyla tanınan Edirneli Nazmî, 962'de (1555) tertip ettiği divanında arûzun hemen bütün vezinleriyle Türk-İran şiiri nazım şekillerinin hepsiyle yazdığı manzumelerinde söze, mânaya ve şekle dayanan bütün sanatları göstermek istemişti. ihtiva ettiği şiirlerden sadece gazelleri 7777'yi bulan 50.000 beyte yakın hacimdeki bu büyük divan, Türkçe'de kullanılmayanlar da dahil, vezinler, nazım şekilleri ve edebî sanatlar için tertip edilmiş en geniş misaller mecmuasıdır.

Hazırlık devresini daha önce geçiren Orta Asya Türk edebiyatı sahasında yazılmış iki eserin, ortak tarafları yanında, İran nazmından artık birtakım hususiyetleriyle ayrılan Türk nazmına ve bu arada Türk şiirine mahsus nazım şekillerine dair verdikleri bilgilerle ayrı ehemmiyeti vardır: Bunlardan biri Nevâî'nin (ö. 906/1501) *Mîzânü'l-evzân*'ı, diğeri Bâbür Şah'ın *Arûz Risâlesi*'dir (telifi 930-931/1524-1525). Bu iki eser sayesinde belli vezinlerle nazmedilen ve çoğu hususi makamlarla bestelenen tuyuğ, koşuk, türkü, muhabbetnâme, müstezad, çinge (çiñe) veya öleng (**öleñ**), âzâdvârî, tarhânî hakkında açık bilgiler edinebiliyoruz.

Anadolu sahasında mesnevî, gazel ve kaside gibi belli başlı neviler, VIII ve IX. (XIV ve XV.) yüzyıllarda tekâmülünü tamamlamıştı. Bu gelişmede bazı İran şairlerinin eserleri numune alınmıştır. Bu arada Orta Asya Türk edebiyatında şiirin, hemen belli başlı bütün nevileriyle Nevâî ve Baykaraoğlu Mirza Hüseyin'in muhitinde en yüksek seviyesine ulaştığı kaydedilmelidir. Muhteva ve şekilce klasik hüviyetini kazanan şiirde, arûzun çok sayıdaki vezinlerinden ve bunların çeşitli şekillerinden bir kısmının şairlerce beğenilip benimsendiği ve uzun bir deneme devresinden sonra aşağı yukarı IX. (XV.) yüzyılda tercih edilip seçilen vezinlerin artık karar bulduğu söylenebilir. Arap arûzunda, muayyen bahirlerdeki vezinlerden biriyle nazmedilmiş bir şiirde tef'ilelerin uzun ve kısa heceleri, dolayısıyla farklı tef'ileler birbirinin yerini alabiliyordu. İran nazmında bu serbestlik oldukça sınırlandırılmış, Türk nazmında ise yalnız mısra başında "fâilâtün"ün yerine "feilâtün"ün gelebilmesi gibi sadece belli vezinlerin belli tef'ilelerinde kalmış; arûzda yüzlerce örneği bulunan değişmelerin bir benzeri olan "mef'ûlü mefâilün feûlün"de ilk iki tef'ilenin "mef'ûlün fâilün" şeklinde değişik gelişi, hususi bir adla **sekt-i melîh** diye adlandırılmıştır. İran arûzunda amelî bir tarafı kalmayan arûz ve darb tef'ileleri artık tamamen unutulmuştur. Bununla beraber nazarî olarak Arap ve bilhassa İran arûzunun hususiyetleri, birçoğu bu dillerle de eser bırakmış olan Türk şairlerince pek tabii olarak biliniyordu. Bu bakımdan Yûsuf Has Hâcib'in eserinden başlayarak VIII. (XIV.) yüzyıla ve daha öncesine ait metinlerde -öteden beri âdet olduğu üzere- aranan ve bulunduğu sanılan, Türkçe'nin bünyesinin arûza intibaksızlığı neticesinde doğmuş birtakım imâle ve zihafların, hiç değilse mühim bir kısmının, aslında sonradan kullanılmamış farklı tef'ilelerden geldiği kanaatindeyiz.

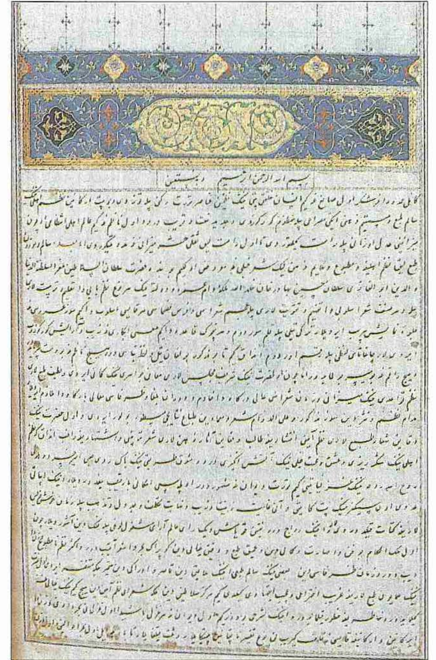
İşaret edildiği gibi, Türk şairleri İran arûzunun yukarıda sayılan bütün bahirlerini almadılar, muktedab, mütedârik, cedîd, karîb ve müşâkil bahirlerini hemen hemen kullanmadılar. Diğer bahirlerdeki vezinler arasından da bazılarını seçerek bunları işlediler.

Türk şiirinde nazım şekli olarak eski dörtlükler daima ehemmiyetini korumuş, klasik edebiyata tuyuğ ve halk edebiyatındaki türkülerin tesiriyle gelişen şarkı gibi neviler vermiştir. Türkler daha başlangıçtan itibaren hecenin sekizli ve on birli şekillerine uyan arûz vezinlerini tercih etmişlerdir. Aynı tef'ilelerin tekrarından kurulu vezinler de yine ilk alınan ve daima beğenilegelen şekiller arasındadır.

Mesnevilerde olduğu gibi bazı mevzulara tahsis edilen belli vezinlerin bulunduğu bilinmektedir. Fakat bunun şümulü henüz gereğince tesbit edilmiş değildir. Meselâ Bâkî'nin Kanûnî için söylediği meşhur mersiye, daha önce birçok şair tarafından tercî şeklinde aynı vezinle, hatta hânelerdeki aynı kafiye ve rediflerle nazmedilmiş bir mersiyeler zincirinin mütekâmil bir halkasıdır.

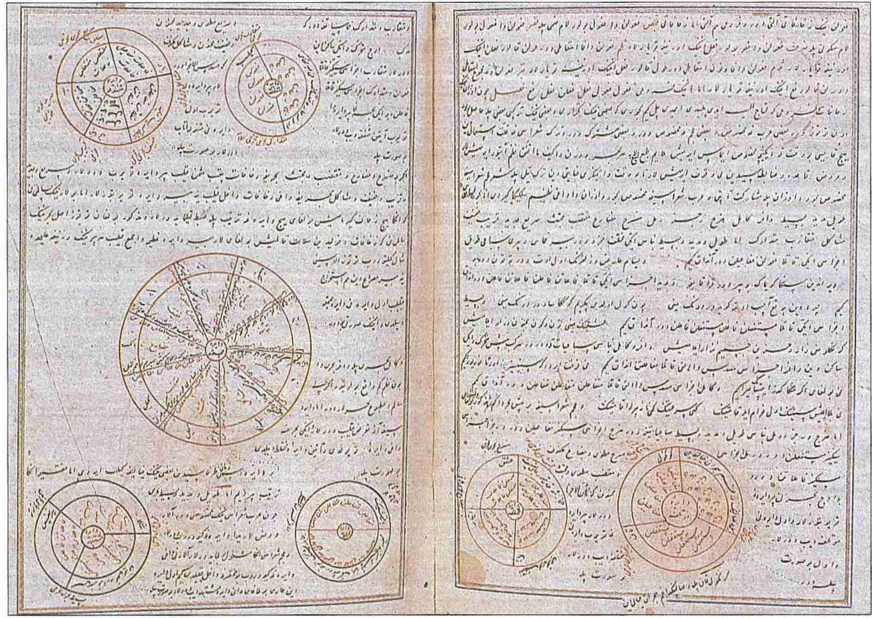
Arûzun kullanılış sahası sadece divan edebiyatı sınırları içerisinde kalmamıştır. Halk edebiyatının bir kolunda da şairler arûzu eserlerinde kullanmışlar, hatta klasik şiirin tuyuğu gibi belli vezinlerle nazmedilen divan, selîs, şatranç vb. belli neviler geliştirmişlerdir. Türk arûzunun, daha doğrusu nazım tekniğinin XV-XIX. yüzyıllar arasındaki gelişmesi hakkında bildiklerimiz de çok noksandır. Sağlam bir hazırlıktan sonra, hiç değilse belli başlı sanatkârların eserleri dikkatle tahlil edilmeden ve yayılmış birtakım yanlış kanaatler düzeltilmeden klasik şiirin vezni ve şekli hakkında kesin hükümlere varmak doğru olmayacaktır.

Ali Şîr Nevâî'nin *Mîzânü'l-evzân* adlı eserinin ilk sayfası (TSMK, Revan, nr. 808).

XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Türk şiiri Batı tesiriyle yeni bir safhaya girdi. Önceleri değişen içtimaî şartlara ve zevke uygun yeni fikirler, eski nazım tekniğiyle ifade edilmek istendi. Fakat eski şiirin muhtevasıyla beraber ve birbirine bağlı olarak gelişen şekli buna müsait görülmedi. Bu teşebbüslerle eski nazmın önce iç mimarisi yıkıldı. Bu arada yeni ve mühim edebî nevilerden tiyatro eserlerine arûzun oldukça başarıyla tatbik edildiği görülür. Edebiyât-ı Cedîde topluluğu eski an'aneleri tamamıyla unutmuş, yeni nazım şekilleriyle Avrupaî bir şiir tekniği geliştirmiştir. Edebiyât-ı Cedîdeciler'in ve onların devamı mahiyetindeki Fecr-i Âtî topluluğunun sanatında eskiden yalnız bir şey kalmıştı: Duygu ve düşünceyi hareket ve kıvraklıkla ifadeye imkân verecek bir şekil olan serbest müstezada da tatbik ettikleri arûz.

XIX. yüzyılın sonları ve XX. yüzyılın başlarında klasik sanatkârların öteden beri ihmal ettikleri hece veznine karşı alâka arttı. Aslında lüzumlu ve yerinde olan bu alâkanın arûzun aleyhinde bir cereyan halini alışını aynı memnuniyetle karşılamak güçtür. Bu devrede arûzun aleyhinde bulunanlarla onu müdafaa edenlerin fikirleri hemen hemen aynı derecede zayıf temellere dayanır. Aslında arûzun, hecelerinin uzunluk veya kısalık değerleri daha açık şekilde tayin edilebilen Türkçe'ye, Arapça ve Farsça'dan daha müsait olduğu söylenebilir. Anılan münakaşalar arasında sık sık tekrarlanan, "bu vezinlerle yazılan şiirlere meselâ Anadolu ve Karadeniz kelimelerinin bile giremeyeceği" gibi iddialar arûzun imkânlarını bilmemekten ileri gelmiştir. Nitekim bu kelimelerden herhangi birini bir beyitte sekiz defa tekrarlamak mümkündür. Arûzun Türk nazmında kullanılmayan yüzlerce vezni varken Abdülhak Hâmid'in -bazıları şekil olarak kullanılmayan vezinler içinde esasen mevcut, bazıları da âhenksiz- birtakım vezinler ihdasına çalışması ve takdirkârlarının veya muarızlarının onun bu denemeleri karşısında tavırları da bu çevrelerde arûz hakkındaki bilgilerin çok sathî olduğuna delâlet eder. Aynı zamanda arûzla mücadele, onun Türkçe'de en başarılı numunelerine kavuştuğu bir devrede başlar. Tevfik Fikret (ö. 1915) ve bilhassa Mehmed Âkif (ö. 1936), yalnız Türk nazmında kullanılan şekilleri ile de yüzyıllarca işlenerek millîleştirilen arûzun Türkçe ile bağdaşabileceğini, Türk edebiyatının şaheserleri arasında yer alan numunelerle göstermişlerdir. Fakat son yüzyılın başlarından itibaren millî edebiyat cereyanının hece veznini arûzun yerine geçirme gayreti bu husustaki mücadelesini kazandı. Arûz, Yahya Kemal (ö. 1958) gibi müstesna bir sanatkârın da bulunduğu birkaç mümessili ile devrini kapatmış görünmektedir. Hece veznini benimseyen yeni şiir de uzun ömürlü olmadı; hemen her yerde olduğu gibi o da bugün yerini, âhengi güç bir mimaride arayan serbest nazma bırakmış bulunuyor.

Ali Şîr Nevâî'nin *Mîzânü'l-evzân* adlı eserinden iki sayfa (TSMK, Revan, nr. 808, vr. 252b-253a)

Türk şairlerinin kullanmış oldukları arûz vezinlerinin başlıcaları şunlardır:

1. — ᴗ — —/— ᴗ — —/— ᴗ — —/— ᴗ — —

Türkçe şiirlerde çok az kullanılmıştır. Yine nâdiren olmakla beraber aynı veznin üç, hatta iki tef'ileli şekillerine de rastlanır.

2. — ᴗ — —/— ᴗ — —/— ᴗ — —/— ᴗ —

Türkçe şiirlerde en çok görülen vezindir. Fuzûlî (ö. 963/1556), Bâkî (ö. 1008/1600), Muallim Nâci (ö. 1893) gibi şairlerde birinci, Nedîm'de (ö. 1143/1730) ikinci sırayı alır. Çağatay sahasında hususi bir beste ile okunan **türkü**ler ve âşık tarzının yine muayyen bir besteyle söylenen **divan**ları bu vezinle nazmedilirdi.

3. — ᴗ — —/— ᴗ — —/— ᴗ —

Birinci veznin kısasıdır. Daha çok mesnevilerde kullanılmıştır. Meselâ Gülşehrî'nin (ö. 717/1317) *Manṭıku'ṭ-ṭayr* tercümesi, Âşık Paşa'nın (ö. 733/1332-33) *Garibnâme*'si, Ahmedî'nin (ö. 815/1412) *İskendernâme*'si, Süleyman Çelebi'nin (ö. 825/1422) *Vesîletü'n-necât*'ı, Lâmiî Çelebi'nin (ö. 938/1531-32) *Vâmık u Azrâ* ve *Selâmân ü Ebsâl* adlı mesnevileri vb. bununla nazmedilmiştir. Bu veznin eski bir tarihten beri gördüğü rağbette Mevlânâ'nın (ö. 672/1273) *Meşnevî*'si ve Sultan Veled'in (ö. 712/1312) *Rebâbnâme*'sinin de aynı vezinle nazmedilmiş olmasının tesiri bulunmalıdır. Nitekim dinî - tasavvufî ve ahlâkî mevzulardaki mesnevilerde de bu vezin tercih edilirdi. En güzel örneklerini Âzerî ve Orta Asya sahalarında, milâdî XIV, XV. yüzyıllarda veren ve Türk divan edebiyatına mahsus nazım şekillerinden biri olan **tuyuğ**lar bu vezinle nazmedilirdi.

4. — ᴗ — —/— ᴗ —

Remel bahrinin bu şeklini de şairlerimiz çok az kullanmışlardır. Bilhassa XIII/XIX. yüzyıldan sonra ve şarkılarda kullanılmıştır.

5. — ᴗ — —/— ᴗ —/— ᴗ — —/— ᴗ —

6. ᴗ ᴗ — —/ ᴗ ᴗ — —/ ᴗ ᴗ — —/ ᴗ ᴗ — —

Bu vezinde 2 ve 4. cüzler — ᴗ — — şeklinde ve münâvebeli olarak da gelir. Nâdiren olmakla beraber aynı veznin üç, hatta iki tef'ileli şekilleri de kullanılmıştır.

7. ⏓ ᴗ — —/ ᴗ ᴗ — —/ ᴗ ᴗ — —/ ᴗ̲ ᴗ̲ —

8. ⏓ ᴗ — —/ ᴗ ᴗ — —/ ᴗ ᴗ — —/ ᴗ̲ ᴗ̲ —

Türkçe'ye en uygun vezinlerden biridir. Bâkî, Muallim Nâci, M. Âkif ve Yahya Kemal'in şiirlerinde ikinci, Nedîm'de üçüncü sırayı alır. Mehmed Âkif'in, arûzun en başarılı numunelerinden olan "Seyfi Baba", "İstiklâl Marşı" vb. gibi şiirleri bu vezinle yazılmıştır.

9. ⏓ ᴗ — —/ ᴗ ᴗ — —/ ᴗ̲ ᴗ̲ —

Yukarıdakinin kısa şekli olup daha çok mesnevilerde kullanılmıştır. Meselâ Taşlıcalı Yahyâ Bey'in (ö. 990/1582) *Şâh u Gedâ*'sı, Hâkānî'nin (ö. 1015/1606-1607) *Hilye*'si, Atâî'nin (ö. 1045/1635) *Sohbetü'l-efkâr* adlı mesnevisi, Nâbî'nin (ö. 1124/1712) *Hayriyye*'si vb. bunlardandır.

10. ᴗ ᴗ — —/ ᴗ ᴗ — —/ ᴗ ᴗ — —/ ᴗ ᴗ —

Metinlerde adı geçen ve XIX. yüzyılda ortaya çıkmış olan **selîs**ler bu vezinle nazmedilirdi.

11. ᴗ ᴗ — —/ ᴗ ᴗ —

12. — ᴗ — ᴗ / ᴗ — — ᴗ / ᴗ — —

13. ᴗ̲ ᴗ̲ — —/ ᴗ — ᴗ —/ ᴗ̲ ᴗ̲ —

En çok mesnevilerde kullanılan vezinlerdendir. Şeyhî'nin (ö. 835/1432) *Harnâme*'si, Hamdullah Hamdî'nin (ö. 909/1503) *Yûsuf u Züleyhâ*'sı, Lâmiî Çelebi'nin *Şem' ü Pervâne*'si, Fazlî'nin (ö. 941/1534-35) *Gül ü Bülbül*'ü, Nev'îzâde Atâî'nin *Heft hân*'ı, Sâbit'in (ö. 1124/1712) *Edhem ü Hümâ*'sı bu vezinle yazılmış, yeni Türk edebiyatında ilk manzum piyesler veren Ali Haydar Bey (XIX. yüzyıl) ikinci eserini bu vezinle nazmetmiştir. Daha sonraları da A. Hâşim ve Yahya Kemal gibi sanatkârlar bu vezni sevmişlerdir (meselâ sonuncunun meşhur "Itrî'si").

14. ᴗ ᴗ — ᴗ /— ᴗ — —/ ᴗ ᴗ — ᴗ /— ᴗ — —
(veya: ᴗ ᴗ — ᴗ —/ ᴗ — —/ ᴗ ᴗ — ᴗ —/ ᴗ — —)

Bazı sanatkârlar tarafından ve (meselâ Fuzûlî, Şeyh Galib, Muallim Nâci) az kullanılmıştır.

15. ᴗ — — —/ ᴗ — — —/ ᴗ — — —/ ᴗ — — —

Bu veznin üç veya iki tef'ileli şekilleri de vardır. En çok işlenmiş vezinlerden biri de budur. Nitekim Nedîm ve M. Âkif'in şiirlerinde birinci, Fuzûlî'de ikinci, Bâkî ve Muallim Nâci'de dördüncü sırada yer alır. Irak Türkmenleri arasında yayılmış **âzâdvârî** (veya **azvârî**) denen bestenin güfteleri bu vezinle (veya 1. sıradaki vezinle), yine âşık tarzına mahsus olup hususi bir beste ile okunan **semâî**ler bu vezinle nazmedilmiştir.

16. ᴗ — — —/ ᴗ — — —/ ᴗ — — —/ ᴗ — —

17. ᴗ — — —/ ᴗ — — —/ ᴗ — —

Eskiden beri Türk şiirinde çok tutunmuş vezinlerdendir. Bilhassa mesnevilerde tercih edilmiştir. Meselâ Yûnus Emre (ö. 720/1320) *Risâletü'n-nushiyye*'sini, Hârizmî (VIII/XIV. asır) *Mahabbetnâme*'sini, Hocendî (VIII/XIV. asır) *Letâfetnâme*'sini, Ahmedî (ö. 815/1412-13) *Cemşîd ü Hurşîd* ve *Tervîhü'l-ervâh* adlı eserlerini, Yazıcızâde Mehmed (ö. 855/1451) *Muhammediyye*'sini, Yahyâ Bey *Yûsuf u Züleyhâ*'sını, Fazlî *Şem' u Pervâne*'sini ve *Hüsrev ü Şîrîn*'ini vb. bu vezinle nazmetmişlerdir. Çağatay sahasında hususi bir beste ile okunan muhabbetnâmeler de bu vezinle nazmedilirdi.

18. ᴗ — — —/ ᴗ — —/ ᴗ — — —/ ᴗ — —

19. ᴗ — — —/ ᴗ — — —

20. ᴗ — — —/ ᴗ — —

21. — — ᴗ /— ᴗ — —/— — ᴗ /— ᴗ — —
(— — ᴗ —/ ᴗ — —/— — ᴗ —/ ᴗ — —)

Bâkî, Nâmık Kemal, Abdülhak Hâmid (meselâ "Merkad-i Fâtih'i Ziyâret") gibi şairlerin kullandıkları vezinlerdendir.

22. — — ᴗ /— ᴗ — — (— — ᴗ —/ ᴗ — —)

23. — — ᴗ / ᴗ — — —/— — ᴗ / ᴗ — — —

24. — — ᴗ /— ᴗ — ᴗ / ᴗ — — ᴗ /— ᴗ —

Türk şairlerinin çok sevdikleri ve işledikleri vezinler arasındadır. Nitekim Bâkî'de üçüncü (meselâ Kanûnî için yazdığı meşhur mersiye), Nedîm'de dördüncü, Tevfik Fikret'te ikinci ve Yahya Kemal'de birinci sırayı aldığı görülür.

25. — — ᴗ /— ᴗ —

26. — — ᴗ / ᴗ — — —

27. — — ᴗ / ᴗ — — ᴗ / ᴗ — — ᴗ / ᴗ — —

Öteden beri hemen bütün şairlerce çok kullanılmış vezinlerden biridir. Klasik edebiyatta **müstezad**lar bu vezinle yazılır, ilâveler — — ᴗ / ᴗ — — vezninde gelirdi. Halk edebiyatının âşık tarzında hususi bir beste ile okunan **kalenderî**leri de bu vezindedir. **Ayaklı kalenderî**ler ise aynen müstezadda olduğu gibi ilâve alırdı. Rûhî-i Bağdâdî ve Ziyâ Paşa'nın **tercî**leri gibi tanınmış eserlerin vezni olan bu şekil, önceleri başka vezinlerle de nazmedilen **şarkı**larda zamanla bilhassa tercih edilmiştir. Yahya Kemal'in en çok kullandığı vezinlerin ikincisidir.

28. — — ᴗ / ᴗ — ᴗ —/ ᴗ — — (aynı şiirde bazan: — — —/— ᴗ —/ ᴗ — —)

Bilhassa mesnevilerde tercih edilen bu şekil Türk edebiyatında Nevâî ve Fuzûlî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'ları, Şeyh Galib'in *Hüsn ü Aşk*'ı ve Abdülhak Hâmid'in *Makber*'i gibi şaheserlerin veznidir.

29. — — ᴗ / ᴗ — — ᴗ / ᴗ — —

Ahmed Hâşim'in çok sevdiği vezinlerdendir.

30. — — ᴗ / ᴗ — — —/— — ᴗ / ᴗ — — —

31. — — ᴗ / ᴗ — — —

32. — — ᴗ / ᴗ — —

33. ᴗ — ᴗ —/ ᴗ ᴗ — —/ ᴗ — ᴗ —/ ᴗ ᴗ — —

34. ᴗ — ᴗ —/ ᴗ ᴗ — —/ ᴗ — ᴗ —/ ᴗ ᴗ —

Türkçe'ye en uygun vezinlerden olup öteden beri çok işlenmiştir. Meselâ Fuzûlî'de dördüncü, M. Nâci, M. Âkif ve Y. Kemal'de üçüncü ve T. Fikret'te birinci sırayı alır. Arûzun teknik bakımdan en başarılı örneklerinden bazıları (meselâ Fikret'in "Balıkçılar" ve M. Âkif'in "Mahalle Kahvesi") bu vezinle yazılmıştır. Edebiyât-ı Cedîde'den itibaren **sone**lerde ve **serbest müstezad**da da tercihen kullanılmıştır.

35. ᴗ — ᴗ —/ ᴗ — ᴗ —/ ᴗ — ᴗ —/ ᴗ — ᴗ —

36. ᴗ — ᴗ —/ ᴗ — ᴗ —

37. — — ᴗ — —/— — ᴗ — —
(— —/ ᴗ — —/ ᴗ — —)

38. — — ᴗ — —

39. ᴗ — —/ ᴗ — —/ ᴗ — —/ ᴗ — —

40. ᴗ — —/ ᴗ — —/ ᴗ — —/ ᴗ —

Yukarıda işaret edildiği gibi Türk şiirinde arûzun -mevcut eserlere göre- kullanılmış ilk veznidir. V. (XI.) yüzyıldan son zamanlara kadar gördüğü rağbeti korumuş, bilhassa mesnevilere (meselâ sâkînâmeler; Yahyâ Bey, *Kitâb-ı Usûl;* Sâbit, *Zafernâme;* İzzet Molla, *Mihnetkeşân* vb.) tatbik edilmiştir. Yeni Türk edebiyatında da ilk manzum tiyatro da (Ali Haydar Bey, *İkinci Ersas,* 1282 r./1866; daha sonra meselâ Hâmid, *Sardanapal*) bu vezinle yazılmıştır.

41. ᴗ — —/ ᴗ — —/ ᴗ —

42. ᴗ — —/ ᴗ — —

43. — ᴗ —/— ᴗ —/— ᴗ —/— ᴗ —

Bu veznin üç, hatta iki tef'ileli şekilleri vardır.

44. — — ᴗ —/— — ᴗ —/— — ᴗ —/— — ᴗ —

Mısraın oldukça uzun iki müsavi parçaya ayrılmasına müsait olan bu vezin, Nef'î'nin bahar tasviriyle başlayan meşhur kasidesinde olduğu gibi (krş. Bâkî, *Divan,* İstanbul 1935, s. 260; Nedîm, *Dîvan,* İstanbul 1951, s. 126 vd.) iç kafiyeli kaside ve gazellere bilhassa tatbik edilmiştir. Çağatay sahasında tahrânî bestesi için nazmedilen güfteler de bu vezindeydi. Bu veznin üç hatta iki tef'ileli şekilleri de vardır.

45. — — ᴗ —/— — ᴗ —/— ᴗ —

46. — — ᴗ —/ ᴗ — —

47. — ᴗ ᴗ —/— ᴗ ᴗ —/— ᴗ ᴗ —/— ᴗ ᴗ —

48. — ᴗ ᴗ —/— ᴗ ᴗ —/— ᴗ ᴗ —/—
veya son iki tef'ile yerine — ᴗ ᴗ — —

49. — ᴗ ᴗ —/— ᴗ ᴗ —/— ᴗ —

Bu vezin de fazla rağbet görmemiş ve meselâ Taşlıcalı Yahyâ'nın *Gülşen-i*

Envâr'ında, Nev'îzâde Atâî'nin *Nefhatü'l-esrâr*'ında olduğu gibi daha çok mesnevilerde kullanılmıştır.

50. — ⏑⏑—/— ⏑ —/— ⏑⏑—/— ⏑ —
51. — ⏑⏑—/— ⏑ —
52. ⏑⏑— ⏑ —/ ⏑⏑— ⏑ —/ ⏑⏑— ⏑ —/ ⏑⏑— ⏑ —

Arap arûzunun Fars ve Türk nazmında kullanılmadığı kabul edilen ilk bahirlerinden kâmil bahrinin bir veznidir, fakat meselâ M. Nâci ve Yahya Kemal'de görülür. Aynı veznin üç hatta iki tef'ileden kurulan şekilleri de vardır.

53. ⏑⏑— ⏑ —/ ⏑ ——/ ⏑⏑— ⏑ —/ ⏑ ——
(⏑⏑— ⏑ /— ⏑ ——/ ⏑⏑— ⏑ /— ⏑ ——)
54. ⏑⏑— ⏑ —/ ⏑ ——
55. — ⏑⏑——/— ⏑⏑——
56. — ⏑⏑—/ ⏑ ——/— ⏑⏑—/ ⏑ ——
57. — ⏑⏑—/— ⏑ —/— ⏑⏑—/— ⏑ —

Metinde geçen cinasların (ciñe) güftelerinin veznidir.

58. — ⏑⏑—/— ⏑ —
59. — ⏑⏑—/ ⏑ — ⏑ —/— ⏑⏑—/ ⏑ — ⏑ —
60. — ⏑⏑—/ ⏑ — ⏑ —

Rubâîye mahsus olan yirmi dört vezin şu şekilde kısaca gösterilebilir:

1. ———/————/—— ⏑̲ / ⏑̲—̲
2. ———/—— ⏑ / ⏑ —— ⏑̲ / ⏑̲—̲
3. ———/— ⏑ —/ ⏑ —— ⏑̲ / ⏑̲—̲
4. —— ⏑ / ⏑ ———/—— ⏑̲ / ⏑̲—̲
5. —— ⏑ / ⏑ —— ⏑ / ⏑ —— ⏑̲ / ⏑̲—̲
6. —— ⏑ / ⏑ — ⏑ / ⏑ —— ⏑̲ / ⏑̲—̲

Not: a) Mısra sonunda gelen ve daha çok kafiyeyi ilgilendiren "fe'ûl" (⏑ =), "fâilât" (veya "fâ'ilân", — ⏑ =), "fâ'" (=) gibi uzun sesli ve kapalı hecelerle biten tef'ileler hususi işaretlerle gösterilmemiş, bunlar vezince eş değerli bulundukları "fe'al", "fâ'ilün", "fe'ûlün", "fa'" vb. tef'ilelerinden ayırt edilmeksizin aynı işaretlerle gösterilmiştir.

b) Cetvelde geçen tef'ileler bir kolaylık olmak üzere aşağıdaki karşılıklarla verilmiştir:

— ⏑ ——	: fâ'ilâtün	—̆ ⏑ —	: fâ'ilün, fe'ilün	⏑ ——⏑̲—	: mefâ'îlün, mefâîlü	—— ⏑ —	: müstef'ilün
— ⏑ — ⏑	: fâ'ilâtü					—— ⏑ ——	: müstef'ilâtün
—̆ ⏑ ——	: fâ'ilâtün, fe'ilâtün	⏑⏑—	: fe'ilün	⏑ —— ⏑	: mefâ'îlü	— ⏑⏑—	: müfte'ilün
		⏑⏑— / ——	: fe'ilün, fa'lün	⏑ — ⏑ —	: mefâ'ilün	— ⏑⏑——	: müfte'ilâtün
⏑⏑——	: fe'ilâtün			⏑ ——	: fe'ûlün	⏑⏑— ⏑ —	: mütefâ'ilün
⏑⏑— ⏑	: fe'ilâtü	——	: fa'lün	———	: mef'ûlün	⏑ —	: fe'ul, fe'al
— ⏑ —	: fâ'ilün	⏑ ———	: mefâ'îlün	—— ⏑	: mef'ûlü	—	: fa'

BİBLİYOGRAFYA:

Metin içerisinde verilen eserlerden başka:

I. Arûz Kelimesinin Lugat ve Istılah Mânaları İçin: **Halîl b. Ahmed**, *Kitâbü'l-ʿAyn*, Bağdad 1386, I, 321; *Tehẕîbü'l-luġa*, I, 465-466; **Cevherî**, *Ṣıḥâḥ*, III, 1089; *Lisânü'l-ʿArab*, IX, 34-47; *Tâcü'l-ʿarûs*, V, 40-42; **R. Blachère**, *Deuxième Contribution à l'Histoire de la Métrique Arabe: Notes Sur la Terminologie Primitive Analecta*, Damas 1975, s. 99-119;

II. Arap Arûzuna ve Kafiyeye Dair: **Ahfeş**, *Kitâbü'l-Ḳavâfî* (nşr. İzzet Hasan), Dımaşk 1970; **İbn Keysân**, *Telḳîbü'l-ḳavâfî* (nşr. Wright, Opuscula Arabica), Leiden 1859, s. 47-74; **İbn Abdürabbih**, *el-ʿİḳdü'l-ferîd*, V, 244-518 (arûz ve kafiyeye dair bölüm); **İbn Cinnî**, *el-Muḫtaṣar* (Süleymaniye Ktp., Hacı Beşir Ağa, nr. 155, vr. 1^{b}-24^{a}; Lâleli, nr. 1983, vr. 19^{a}-38^{b}; bu mecmuada aynı müellifin kafiyeye dair eseri de vardır); **Cevherî**, *Kitâbü ʿArûżi'l-varaḳa* ve *Kitâbü'l-Ḳavâfî*, Âtıf Efendi Ktp., nr. 1991; **İbnü'l-Abbâd**, *el-İḳnâʿ* (h. 559 tarihli bir nüshası: İÜ Ktp., AY, nr. 1371); **Zemahşerî**, *el-Ḳusṭâs*, TSMK, III. Ahmed, nr. 1652; İÜ Ktp., AY, nr. 4361, 1482-1483; **el-Endelüsî**, *Risâletü'l-ʿarûż*, İstanbul 1286; **Abdüllatîf b. Ali b. İbrâhim**, *Şerḥu Teysîri'd-dâfiʿ li'd-dâhiye fî taḥṣîli'l-ʿarûż ve'l-ḳāfiye*, İstanbul 1261; **İbn Şerîf er-Rundî**, *Kitâbü'l-Kâfî fî naẓmi'l-ḳavâfî*, vr. 111^{a}-113^{a} (güzel bir nüshası TK Ktp.'nde Muhammed Tancî kitapları arasında bulunan eser umumi olarak şiir sanatı, edebî sanatlar ve nazım tekniği hakkındadır; eserde klasik vezinler dışındaki yeni bahirler hakkında da bilgi vardır); **Fahreddin Muhammed ed-Divrikî es-Salgûrî**, *Şerḥu'l-Ḳaṣîdeti'l-müteżammine li-ʿilmi'l-ʿarûż*, Lefkoşe, Selimiye Ktp. (Kıbrıs), nr. 87 (müellif hattı); **L. Şeyho**, *Kitâbü ʿİlmi'l-edeb*, I. cüz: *ʿİlmü'l-inşâʾ ve'l-ʿarûż*'un 2. kısmı, Beyrut 1886, s. 273-327; **Kegam b. Kirkor Mergosyan**, *Mîzânü'ş-şiʿr*, İstanbul 1308; **René Basset**, *La Khazradjyah*, Cezayir 1902; **Muhammed b. Ebû Şeneb**, *Tuḥfetü'l-edeb fî mîzâni eşʿâri'l-ʿArab*, Paris 1954; **R. Hulûsî**, *Fennü taḳṭîʿi'ş-şiʿr ve'l-ḳāfiye*, Beyrut 1966; **J. M. Maling**, "The Theory of classical arabic metrics", *al-Abhath*, XXVI (1973-77), s. 29-105; **David Semah**, "On the metres of al-Khalil's first and fourth circles", *JSS*, XII (1977), s. 18-68; **Nihad M. Çetin**, "ʿİlmü'l-ʿarûż ve neşʾetühâ", *el-Câmiʿa*, I, Musul 1978, s. 20-26; a.mlf., "Teṭavvüru ʿilmi'l-ʿarûż mine'l-Ḫalîl ḥatte'l-Cevherî", *Dirâsât fi'l-edeb ve't-târîḫi't-Türkî ve'l-Mıṣrî* (Aynişems Üniversitesi Edebiyat Fak.'nin büyük Türk âlimi merhum Prof. Mehmed İhsan'ın hatırasına, 2-4 Mart 1985 tarihleri arasında düzenlediği seminer tebliğleri), Kahire 1989, s. 211-220.

III. İran Arûzu İçin: **Nizâmî-i Arûzî**, *Çehâr Maḳāle* (nşr. Muhammed Muîn), Tahran 1333; **Câmî**, *Risâle-i ʿArûż*, İstanbul 1286; **Reşîdüddin el-Vatvât**, *Risâle-i ʿArûż* (Ahmed Ateş — Abdülvehhab Tarzî, *Farsça Grameri* içinde, İstanbul 1962, s. 252-262); **Şemseddin Muhammed b. Kays er-Râzî**, *el-Muʿcem fî meʿâyîri eşʿâri'l-ʿAcem* (Muhammed Kazvînî neşrinin Müderris Rezavî tarafından tekrar gözden geçirilmiş metni ve her iki nâşirin önsözleriyle, Tahran 1338 hş. den ofset suretiyle); **Ahmed Sâfî**, *Câm-i Muẓaffer* (*Şerḥ-i ʿArûż-i Molla Câmî*, İstanbul 1267); **Seyfî Buhârî**, *Risâle-i ʿArûż* (*ʿArûż-i Seyfî*), Câmî'nin *Risâle-i Kāfiye*'si ile birlikte, Farsça metin ve İng. trc. H. Blochmann, *The Prosody of the Persians According to Saifî, Jāmī and other writers* (Calcutta → Amsterdam 1970); **F. Rückert**, *Grammatik, Poetik und Rhetorik der Perser*, Gotha 1874; **Mehdi Hamîdî**, *ʿArûż-i Ḥamîdî*, Tahran 1342 hş. İran nazmında arûzun başlangıcı, gelişme seyri hakkında M. Fuad Köprülü'nün *İA*'deki (I, 634-643) tetkikine, daha sonraki araştırmalar, esası ve varılan neticeleri değiştirebilecek ölçüde yeni bilgi ve görüşler getirememiştir. İran arûzunu yeni bir izah ve tahlil tarzıyla ele almak isteyen şu eserler daha çok muhtelif vezinlerin kullanılışları hakkında verdikleri tarihî bilgi bakımından faydalıdır. **Pervîz N. Hanlerî**, *Taḥḳîḳ-i İntiḳādî der ʿArûż-i Fârsî* (Tahran 1317 hş.) ve bunun tashih edilerek kısaltılmış şekli olan *Vezn-i Şiʿr-i Fârsî*, Tahran 1337 hş.; **L. P. Elwell — Sutton**, *The Persian Metres*, Cambridge 1975.

IV. Arûza Dair Türkçe Eserler: **Mutahhar b. Ebû Tâlib Lârendî**, *Ravzatü'l-evzân*, Süleymaniye Ktp., Şâzelî, nr. 147, vr. 182^{a}-184^{b}; **Ali Şîr Nevâî**, *Mîzânü'l-evzân*, TSMK, Revan Köşkü, nr. 808, vr. 750^{b}-774^{a}; Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 4056/17; **Amasyalı Alâeddin Ali b. Hüseyin Çelebi**, *Arûz Risâlesi* (müteaddit nüshaları bulunan bu eserin bir nüshası için bk. İÜ Ktp., TY, nr. 9830); **Halîmî-i Şirvânî**, *Manzum Arûz Risâlesi* (Manisa Genel Kitaplık, nr. 1639; Süleymaniye Ktp., Damad İbrâhim Paşa, nr. 1151, vr. 67^{a}-102^{b}); **Aşkî**, *Arûsü'l-arûz*, Süleymaniye Ktp., Damad İbrâhim Paşa, nr. 1151, vr. 170^{a}-178^{b}; **Firişteoğlu**'nun 957'de kaleme aldığı *Mahmûdiyye* adlı manzum arûz risâlesi (İÜ Ktp., TY, nr. 5729); **Sürûrî**, *Bahrü'l-maârif* (pek çok nüshası bulunan bu eserin müellifin vefatından on üç yıl önce istinsah edilmiş bir nüshası Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 5156'dadır); **Zahîrüddin Muhammed Bâbür**, *Arûz Risâlesi* (Bibliothèque Nationale nüshasından faksimile suretiyle nşr. J. V. Stebleva), Moskova 1972; **Ahmed Hamdi**, *Teshîlü'l-arûz ve'l-kavâfî ve'l-bedî'*, İstanbul 1289 (bu eserde Muhammed b. Kays'ın *el-Muʿcem*'inin sadece teferruata ait bilgileri atlanmış başarılı bir hulâsasıdır); **Ali Cemâleddin**, *Arûz-i Türkî*, İstanbul 1291 (adındaki yeniliğe rağmen bu eserde de Türk şiirinde kullanılan vezinler seçilmiş değildir. Türkçe ve bir kısmı sunî olarak nazmedilmiş misallerle verilen vezinlerden Türk şiirinde kullanılmış olanları ayırmak güçtür); ayrıca bk. **Çankırılı Ahmet Talat**, *Halk Şiir Şekil ve Nevi'leri*, İstanbul 1928; a.mlf., *Türk Şiirlerinin Vezni*, İstanbul 1933 (bu son iki eserde Osmanlı saz şairlerinin kullandıkları arûz şekilleri hakkında bilgi vardır); *RTET*, I, 156-181; **Cem Dilçin**, *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi*, Ankara 1983 (TDK yayınlarından); **Haluk İpekten**, *Eski Türk Edebiyatı-Edebî Bilgiler* (nazım şekilleri, arûz ölçüsü), 2. kısım: Aruz ölçüsü, Erzurum 1986; *Türk Dili*, Türk şiiri özel sayısı, II (Divan şiiri), Ankara 1986; bu son beş eserde Türk şiirinde geçen arûz vezinleri ve örnekleri vardır. Geçen asırlarda çoğu tercüme veya şerh olmak üzere, daha ziyade klasik kültüre ve Arap şiiri tahsiline yardımcı mahiyette, Arap arûzunu izah eden eserler de yazılmıştır. Bununla beraber Türk ve İran nazmının daha başlangıçtan beri taşıdıkları ortak taraflardan dolayı XVI. yüzyıl ortalarına kadar yazılmış olanlarının belli başlıları sayılan Türkçe kitaplar, umumiyetle Farsça eserlere bağlı kalarak daha sonraları da devam etmiştir. Türk arûzunun tarihî gelişmesine ve mahiyetine dair etraflı bilgi ve bibliyografya için bk. **M. Fuad Köprülü**, "Arûz", *İA*, I, 634-653 maddenin Fr. trc. *Ph. TF*, II (1965), 255-266.

V. Umûmî: **Gotthold Weil**, "Arûz", *İA*, I, 625-634; a.mlf., "ʿArūḍ", EI^2 (İng.), I, 667-677; anılan ansiklopedilerdeki arûzun muhtelif bahirleri, nazım şekil ve nevileri ile ilgili maddeler.

NİHAD M. ÇETİN